ІДЭЯ БЕЛАРУСКАСЦІ І ІДЭЯ ПОЛЬСКАСЦІ НА МЯЖЫ ТЫСЯЧАГОДДЗЯЎ

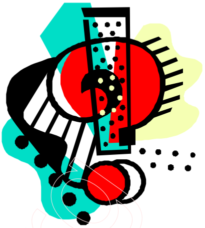

Уладзімір Конан (Мінск)

Беларусь на мяжы тысячагоддзяў: штрыхі да гістарычнага, палітычнага і духоўнага партрэта нацыі

Нямецкі пісьменнік швейцарскага паходжання Герман Гесэ ў 1920-я гг. напрарочыў масавае спрашчэнне культуры, выцясненне элітарнай кампетэнтнасці так званым *фельетонным стылем.* Але першым прарокам тут быў расійскі геній украінскага паходжання Мікалай Гогаль: гэта ён стварыў неўміручы вобраз Хлестакова, што хваліўся незвычайнай лёгкасцю сваіх думак і пачуццяў. Тады хлестакоўшчына прыжылася на бытавым і службова-бюракратычным узроўнях, нядрэнна пачувалася ў асяроддзі напаўсвецкіх салонаў. Г. Гесэ разгледзеў яе на газетна-часопіснай балбатні свайго часу. Але абодвум, здаецца, і не снілася такое паніжэнне масавай літаратуры, кінематографа, найбольш так званых мас-медыа на тэле-электронных паверхах. Там хлестакоўшчына, нярэдка банальная правакацыя і прагматычна разлічаны на пэўную аўдыторыю паклёп (напрыклад, ачарненне апазіцыі на «беларускім» тэлебачанні), сталі модай, адсунулі прафесіянальную навуку, нацыянальную культуру, сумленнае мастацтва, прыстойную палітыку, нават эканоміку далёка за авансцэну.

На зыходзе XX ст. аб'ектам палітычных эксперыментаў і мэтанакіраванай кампраметацыі стала наша бацькаўшчына Беларусь. Яе «скубуць» суседзі з двух бакоў, Усходні Вучоны і Заходні Вучоны. Пачынаючы ад нейкіх элітарных тусовак з удзелам лаўрэатаў Нобелеўскай прэміі да бульварных пісак і

тэлевізійных балбатуноў. Горка ад таго, што да гэтай кампаніі шальмавання Беларусі падключыліся некаторыя мясцовыя «маладыя» (гадкоў пад сорак) літаратары, навукоўцы і асобы невядомай прафесіі. Незалежна ад палітычнай арыентацыі: ад чарнасоценцаў і бальшавіцкіх артадоксаў да ліберралаў еўрапейскай арыентацыі.

Да гэтай дыскрэдытацыі беларускай ідэі прычынілася сучасная адсутнасць строгай, лагічна выверанай этналагічнай навукі. Сучасная этналогія на ўзроўні масавай культуры — гэта збор выпадковых эмпірычных фактаў, лёгкаважкіх гіпотэзаў, замешаных на палітычных міфах. На жаль, не толькі ў палітыцы, але таксама ў акадэмічнай і універсітэцкай навуцы блытаюць этнічнае паходжанне з нацыянальнай прыналежнасцю. Між тым, этнас ёсць гістарычна дэтэрмінаваны сінтэз прыроднага і сацыяльнага быцця народа, адзінства генетычна зададзенай антрапалагічнай фармацыі і такога ж аб'ектыўнага у=сябе=быцця (паводле Гегеля), у тым ліку гістарычна дэтэрмінаванай этнічнай культуры. Уключаючы народную мову ў шматграннасці яе рэгіянальных дыялектаў. Нацыя ёсць *самаўсведамленне народа*, аб'ектызаванае ў *культурнай традыцыі і актуальнай духоўнай творчасці.* Прысутнасць чалавека ў нацыі ёсць яго быццё ў кантэксце нацыянальнай культуры. Нацыянальная прыналежнасць ёсць вынік *свабоднага выбару.* Этнас ёсць прычына, нацыя — вынік, этнас — гэта карані і ствол дрэва, нацыя — яго крона, квітненне і плён. Няма абсалютнай тоеснасці паміж чалавекам этнічным і чалавекам нацыянальным. Для прыкладу, да беларускай нацыі *рэальна* належаць толькі нацыянальна ўсвядомленыя беларусы, а таксама прадстаўнікі этнічных меншасцяў, якія жывуць у кантэксце беларускай мовы і культуры. Тыя ж этнічныя беларусы, якія не ўсвядомілі сябе беларусамі і аб'ектыўна не жывуць у кантэксце беларускай нацыянальнай мовы і культуры, актуальна выпадаюць з нацыі, іх прыналежнасць да яе — толькі *эвентуальная,* гэта значыць, толькі магчымая пры пэўных сацыяльна-палітычных умовах. У гэтым асяроддзі ёсць рэзервы беларускасці. Бо фарысей і вораг хрысціянства Саўл можа стаць апосталам Паўлам. Але — не наадварот.

Такая ж банальная памылка ўзнікае тады, калі беларуская нацыя атаясамліваецца з усімі насельнікамі Беларусі. Тут роля іншаэтнічных груповак неадназначная. Калі яны ўключаюцца ў моўна-культурны кантэкст тытульнай нацыі, тады гэтая роля творчая, канструктыўная. Калі ж яны займаюць варожую

пазіцыю да гэтага культурна-нацыянальнага кантэксту, тады іхняя роля разбуральная. Бывае і так, што іншанацыянальныя меншасці жывуць замкнутай абшчынай, тады іхняя пазіцыя да нацыі нейтральная.

Мне могуць запярэчыць, што такое кантраснае размежаванне нацыянальнай структуры насельніцтва не адпавядае вопыту нацыянальнай кансалідацыі еўрапейскіх дзяржаваў і ў Злучаных Штатах Амерыкі (ЗША). Трэба пагадзіцца, што гэта сапраўды так. Але такая супярэчнасць тлумачыцца неаднолькавым гістарычным лёсам розных нацыяў. У Еўропе і ЗША ўнутраныя і вонкавыя фактары спрыялі нацыянальнай кансалідацыі; у Беларусі яны дзейнічалі ў кірунку перыядычнага разбурэння этнасу і нацыі. Напомню толькі пра апакаліптычныя катастрофы, не закранаючы частых ваенных рабункаў, пачынаючы ад настойлівых спроб ліквідаваць незалежнае Полацкае, Наваградскае княствы, пазней Вялікае Княства Літоўскае — гэтыя правобразы дзяржаўнай Беларусі.

Вынікам расійскай агрэсіі 1654–1667 гг. у Беларусі стала дэмаграфічная і сацыяльна-эканамічная катастрофа. Паводле дакладных падлікаў гісторыкаў (Г. Сагановіч, У. Арлоў і інш.) быў загублены або вывезены ў палон кожны другі жыхар Беларусі, колькасць насельніцтва скарацілася на 55%, у асобных гарадах — ад 70 да 90% параўнальна з даваенным часам. Агульная колькасць насельніцтва скарацілася з 2 мільёнаў 900 тысяч да вайны да 1 мільёна 350 тысяч пасля вайны. Рэха гэтай катастрофы чулася ў канцы XIX – пачатку XX ст.: беларускія гарады і мястэчкі страцілі прыкметы беларускасці. Карэннае насельніцтва там складала 10–15 працэнтаў, да таго ж аказалася амаль поўнасцю выцесненае з ключавых пазіцый эканомікі, сацыяльна-палітычных структур і функцыянальных відаў культурнай дзейнасці. Такая сітуацыя аблягчыла расійскаму царызму татальную дэнацыяналізацыю Беларусі. Яна забараніла нават яе ўласнае імя. Пра тое, што Беларусь жыве і мае сваю родную мову, не горшую, чым расійская, польская, французская, Ф. Багушэвіч сказаў толькі за межамі імперыі — у кракаўскім выданні сваёй паэтычнай кнігі «Дудка беларуская» (1891).

Сённяшнія лібералы — маладыя і сталага веку — апошнім часам ахвотна высмейваюць «беларускі менталітэт», і нават беларускае нацыянальнае Адраджэнне, не беручы пад увагу гістарычны лёс краіны і дэнацыяналізаваны характар сучасных структур, дзе беларуская нацыянальная эліта амаль поўнасцю адхілена ад кіравання эканомікай, культурай, а найбольш — ад

усіх «паверхаў» дзяржаўнай улады. Беларусь фактычна засталася адстойнікам былой Расійскай імперыі і Савецкага Саюза.

Дарэчы будзе параўнанне «цёмнай» і «бязвольнай» Беларусі (такой яна бачыцца псеўдадэмакратам featureа узроўню) з Амерыкай (ЗША), якую выдаюць, магчыма, не без падстаў за ўзор сучаснай дэмакратыі. Як вядома, амерыканскае грамадства фарміравалася як англійская калонія. У XVI–XVIII стст. там утваралася моцнае англа-сакскае этнічнае ядро, з яго выдзелілася энергічная эліта ва ўсіх сферах грамадскага жыцця, адцясніўшы абарыгенаў на маргінальны ўзровень нейкага вялізнага этнаграфічнага музея. Шматнацыянальныя эміграцыйныя хвалі паглыналіся гэтым англа-сакскім уладным ядром. У яго катле пераварыліся мільёны гвалтоўна вывезеных з Афрыкі неграў, былых рабоў Новай гісторыі. Іншая справа, што гэтае ядро па прычыне сваёй этнічнай неаднароднасці ў перспектыве можа ўзарвацца, выклікаўшы татальны крызіс амерыканскай фінансавай імперыі. Але гэта — асобная і далікатная праблема: пакінем яе для амерыканскіх даследчыкаў.

Тут жа прывяду толькі адзін прыклад таго, як нялёгка было натуралізавацца ў ЗША, набыць там права грамадзяніна нават самым выбраным эмігрантам. У 1922 г. бальшавікі выслалі з Расіі слаўных дзеячаў рускай культуры. Сярод іх былі выдатныя філосафы і асветнікі Мікалай Бярдзяеў і беларускі шляхціч паводле радаводу Мікалай Лоскі (1870–1965), які аднак называўся «рускім польскага паходжання». За мяжой М. Лоскі набыў сусветную вядомасць як адзін з заснавальнікаў інтуітывізму і персаналізму ў еўрапейскай філасофіі. Служыў прафесарам у Празе, Браціславе, Парыжы. У 1946 г. пераехаў у ЗША па запрашэнню Стэфардскага універсітэта і Рускай духоўнай акадэміі. Праз пяць гадоў выпрабавальнага тэрміну яму дазволілі здаць строгі экзамен на права называць сябе амерыканскім грамадзянінам. Давялося здаваць залікі па англійскай мове, Канстытуцыі краіны і амерыканскаму патрыятызму. Між тым М. Лоскі тады ўжо чытаў лекцыі па-англійску і апублікаваў брашуру — тлумачэнне Канстытуцыі ЗША. Па курсу нацыянальнай свядомасці яму было зададзена цікавае пытанне: Які ўклад у абарону краіны Вы зробіце ў выпадку ваеннага канфлікту ЗША з іншай краінай альбо кааліцыяй? М. Лоскаму тады было 80 гадоў. Славуты філосаф адказаў, што яшчэ мог бы паслужыць у прапагандысцкім аддзеле амерыканскай арміі.

А цяпер рытарычнае пытанне да тых, хто абражае Беларусь і беларусаў. Як фарміравалася беларускае «нацыянальнае»

грамадства ў цяперашняй Беларусі? Дастаткова сказаць, што «патрыётамі» тут называюць сябе ненавіснікі беларускай мовы, незалежнай беларускай дзяржавы, ганіцелі былых і сучасных пакутнікаў за Беларусь называюць іх *нацыяналістамі,* укладваючы ў гэтае паняцце адваротны яму сэнс. Пры гэтым сарамліва замоўчваецца галоўны гвалтаўнік ад першых цывілізацый да канца нашага стагоддзя — імперыялізм. Наўмысна забываецца аб'ектыўная семантыка гэтых слоў, яны міфалагізуюцца. Паняццю *нацыяналізм* надаюць адмоўнае значэнне ў сэнсе варожасці да іншых нацый і агрэсіўнасць. Між тым, *нацыяналізм* суадносіцца з адваротным яму *касмапалітызмам* і абодвы заключаюць пазітыўны, пераважна сацыяльна-псіхалагічны і духоўна-культурны сэнс. Нацыяналіст — гэта той, хто камфортна адчувае сябе ў сваёй краіне і ў кантэксце сваёй нацыянальнай культуры; касмапаліт (грэчаскае *kosmopolites* — грамадзянін свету) камфортна жыве ў любой іншай краіне. Тоеснасць паміж нацыяналізмам і патрыятызмам толькі адносная. Можна любіць сваю нацыю, а праз яе ўсе іншыя нацыі; можна любіць *імперскую айчыну*, а такі патрыятызм блізкі да імперыялізму, які, дарэчы, прычына ўсіх вядомых захопніцкіх войнаў — ад асірыйскага цара Аршурпаліпала і вавілонскага Навухаданосара да Сталіна і Гітлера. Дарэчы, гітлераўскі фашызм ёсць спроба аднавіць і павялічыць былую Германскую імперыю. Гітлер і яго нацыянал-сацыялісты былі імперыялістамі, а не нацыяналістамі. Агульнавядомая заява Гітлера ў канцы вайны. Сэнс яе такі: калі нямецкая нацыя не пераможа, не ўтрымае аднаўленую германскую імперыю, то яна нявартая свайго фюрэра і *павінна загінуць.*

Імперыяліст і шавініст Гітлер памыліўся: Германія ў вайне згубіла імперыю, а ў дадатак — вялікія абшары ўласнай тэрыторыі (Прусію, Памор'е). Затое кансалідавалася як нацыя і сёння жыве на некалькі парадкаў вышэй, чым яе ўсходнія пераможцы, якія занялі частку нямецкай тэрыторыі.

Пяройдзем, аднак, да беларускай ідэі, гэта значыць да Беларусі ў яе трох вымярэннях — мінуўшчыны, сучаснасці і будучыні. Сёння некаторыя самадзейныя гісторыкі, палітолагі, публіцысты, айчынныя і замежныя, стварылі фальшывы партрэт Беларусі. Паводле іх малявідлаў, Беларусь і беларусы — нешта маргінальнае, пазбаўленае нацыянальнай і грамадзянскай самасвядомасці; негістарычнае, штучна створанае бальшавікамі або выпадкова набыўшае дзяржаўнасць пасля распаду савецкай імперыі. Нават паводле некаторых сур'ёзных навукоўцаў, —

сваіх, расійскіх, польскіх, нямецкіх і яшчэ нейкіх — беларусы быццам бы не дараслі да сучаснай нацыі, быццам бы беларуская нацыя недаразвітая, нават праблематычная; а беларусы — нешта накшталт Вечнага Жыда, бяздомных яўрэяў, пазбаўленых сваёй айчыны.

Апошнім часам у псеўданавуковых опусах і на ўзроўні «фельетоннай культуры» з'явілася мода залічваць беларусаў да *жаночай нацыі*, пазбаўленай уласнае творчае волі і здольнай толькі на ролю этнаграфічнага матэрыялу для геапалітычных і культурных інтарэсаў моцных, *мужчынскіх* нацый. Відаць, аўтары гэтага дрэннага міфа чулі пра кнігу О. Вейнінгера «Пол і характар», дзе ўпершыню абгрунтоўваецца такая тыпалогія. Але па ляноце не разгледзелі сутнасці ягонай канцэпцыі, паводле якой беларусы хутчэй за ўсё былі б залічаны да *рыцарскай* нацыі.

Я мог бы спаслацца на шмат прыкладаў гэтай псеўданавукі , прывяду толькі адзін — зачын артыкула нямецкага палітолага Астрыд Зам, з якім мне ўжо прыходзілася палемізаваць у часопісе «Нёман». Вось яе словы: «Белорусы никогда не были организованной и общепризнанной нацией. Самостоятельного белорусского государства не существовало вплоть до XX-го столетия. Террритория сегодняшней Беларуси попеременно входила в состав Великого Княжества Литовского, Польского Королевства, а также царской России, и вследствие этого была областью различных политических и культурных напластований» [1] .

Наіўнасць А. Зам анекдатычная: аказваецца Беларусь уваходзіла як тэрыторыя ў склад самой сябе — Вялікага Княства Літоўскага, якое заснавалі і ўзвялічылі да сваёй магутнай дзяржавы якраз беларусы. Беларусь тут не ўваходзіла, а была гэтым Княствам. Каб я быў такі ж наіўны ў гісторыі, як гэтая нямецкая дама, верагодна, добрая ва ўсіх адносінах, апрача свае «навукі», то мог бы сказаць: да аб'яднання Германіі ў другой палове XIX ст. не было германскай нацыі і дзяржавы; не было таксама Італіі да вызвольнай вайны і аб'яднання асобных гарадоў і княстваў; не было і Расіі да Пятра І, бо раней на тым месцы існавала спачатку Маскоўскае княства, а пасля Маскоўскае царства.

Справа аднак не ў назве, а ў той субстанцыі, якая хаваецца пад рознымі назвамі. Як кажуць у народзе: *назаві хоць гаршком, толькі ў печ не стаў*. У даным выпадку маецца на ўвазе не гаршчок, а гіганцкі імперскі кацёл, у якім спрадвеку перамешваліся народы і нацыі ў нейкія хімерныя этнасы.

Цяпер паспрабуем на падставе гэтага негатыву выявіць пазітыўны партрэт Беларусі і беларускай нацыі. Не намінальна (па найменню), а рэальна беларускі этнас сфарміраваўся ў V–X стст., а беларуская дзяржава і развітая ультура пачаліся ў эпоху Сярэднявякоўя (IX–XV). У гістарычным развіцці яна прайшла ўсе агульнаеўрапейскія культурна-гістарычныя тыпы і стылі — рэнесанс, барока, класіцызм, рамантызм, эклектызм, мадэрнізм. У другой палове XIX – першай чвэрці XX ст. беларусы стварылі сваю класічную літаратуру. Тады ж закончылася станаўленне самабытнай нацыянальнай школы ў прафесійным мастацтве асноўных відаў і жанраў.

Дарэчы, Адам Міцкевіч у сваіх парыжскіх «Лекцыях пра славянскія літаратуры» (1840–1843) на самым пачатку адраджэння нашага прыгожага пісьменства казаў пра беларускую мову, што яна ўзнікла даўно і цудоўна распрацаваная. А гэта, рабіў выснову геній з Наваградчыны, сведчыць пра гістарычнасць нацыі і духоўную вышыню народа. Стварэнне за адносна кароткі час (канец XIX – 1920-я гады) нашай класічнай літаратуры бліскуча пацвердзіла прароцтва А. Міцкевіча.

Іншая справа — гістарычны лёс народаў, якім было наканавана выжываць у атачэнні агрэсіўных імперыяў. Тут была б дарэчы аналогія Беларусі з Ізраільскім царствам біблейскай эпохі, а не з сучаснай Еўропай і ЗША. Заціснутая паміж вялікімі імперыямі дзяржава дванаццаці ізраільскіх каленаў (рода-племянных саюзаў) пасля шматкратных расцярушванняў карэннага народа і засялення яго зямлі запаветнай іншаэтнічнымі масамі прывяло ў рэшце рэшт да знікнення палітычна кансалідаванай і лакалізаванай на сваёй айкумене ізраільскай нацыі. На месцы былой нацыянальнай дзяржавы ўзнікла калонія Галілея, сфарміраваўся хімерны субэтнас *самаране* са «сталіцай» Самарыя. Адраджэнне яўрэйскай нацыі адбываецца толькі пасля ўтварэння Ізраільскай дзяржавы на спрадвечнай прарадзіме гэтага народа.

Сучасная Галілея — Беларусь знаходзіцца на мяжы гэтай этна-нацыянальнай мутацыі, хоць пакуль што не пераступіла яе, бо захавала, праўда, моцна разбуранае беларускае этнічнае ядро і нацыянальную эліту.

Ва ўсе гістарычныя эпохі стратэгія імперскіх заваёўнікаў была аднолькавая, адрозніваласяя толькі метадамі — ад першабытных (татальнае знішчэнне здольных да зброі мужчын, палон і асіміляцыя жанчын і дзяцей) да сучасных «ліберальных» формаў дэстабілізацыі (разбурэнне этнічнага ядра нацыі шляхам

расцярушвання народа на прасторах імперыі, подкупу дэнацыяналізаванай часткі эліты і фарміравання хімерных субэтнасаў). Беларусы захавалі ядро нацыі, перажыўшы *ваенны патоп* і дэмаграфічную катастрофу 1654–1667 гг., паланізацыю сацыяльнай эліты другой паловы XVII–XVIII ст., адкрытую русіфікацыю XIX – пачатку XX ст. Але моцна надарваліся ў дзесяцігоддзі прымусовай бальшавіцкай індустрыялізацыі і рабскай калектывізацыі, татальнага вынішчэння нацыянальнай эліты ў гады сталінскіх рэпрэсій.

Беларусы разам з украінцамі, літоўцамі і палякамі перажылі тры раздзелы іхняй канфедэратыўнай дзяржавы Рэчы Паспалітай паміж трыма суседнімі імперыямі ў 1772–1795 гг. Расійскі ўрад і афіцыйнае рускае грамадства не хавала сваёй геапалітычнай стратэгіі: падавіць беларускі і ўкраінскі рух да самастойных нацый, дэфармаваць іх аж да ўзроўню субэтнасаў «адзінага рускага народа» з адзінай вялікарускай мовай і культурай, а палякаў і літоўцаў «даціснуць» да ўзроўню васальных народаў (у Рымскай імперыі іх неяк здзекліва называлі саюзнікамі). Палякі перажывалі тады сваю нацыянальную драму, беларусы — сваю трагедыю з магчымым *лятальным* фіналам.

Ужо той факт, што беларусы тады выжылі, захавалі чысціню роднае мовы, стварылі класічную літаратуру, а пасля першага распаду Расійскай імперыі ў 1917–1918 гг. адрадзілі сваю дзяржаву (дарэчы, адначасова з палякамі) сведчыць пра мужны, рыцарскі характар беларускай нацыі. За яе сведчыць сама гісторыя: наяўнасць у яе моцнага шляхецкага саслоўя і рыцарскіх замкаў, руіны якіх захаваліся па ўсёй краіне. І калі нехта па наіўнасці, няведанню або злой волі сёння балбоча пра «недаразвітасць» беларускай нацыі, то я напомню: так жа ў 1920-я гады глядзелі на палякаў. Як засведчыў Уладзімір Маякоўскі ў вершы пра савецкі пашпарт: «На польский — глядят, как в афишу коза. // На польский — выпяливают глаза // в тугой полицейской слоновости — // Откуда, мол, и что это за // географические новости?» А між тым за Польшчу ваявала (хоць пераважна ідэалагічнай зброяй, але Напалеон — і ваеннай зброяй) амаль ці не ўся Еўропа аж да Рыжскай дамовы Савецкай Расіі з Польшчай 1921 года.

У заключэнне паразважаем пра будучыню Беларусі. Памыляюцца (а можа нехта хлусіць!), калі сцвярджаюць, быццам бы наша нацыя «недаразвітая» і не перспектыўная. Яна моцна дэфармаваная вонкавымі, імперскімі сіламі, асабліва ў складзе былой атэістычнай імперыі. Бальшавікі праводзілі нябачаны

ў ранейшай гісторыі генацыд, найбольш — беларусаў і ўкраінцаў. У параўнанні з гэтым злачынствам супраць «свайго» народа выглядае «ліберальнай» нават нямецка-фашысцкая акупацыя. Верагодна, апошнія ў гісторыі імперскія захопнікі з Германіі нічога новага не прыдумалі ў сваёй вайне. Так было заўсёды — ад тактыкі *выпаленай зямлі* біблейскага Ісуса Навіна і рымскага генацыду падчас Іудзейскай вайны 66–73 гг. да сучасных «лакальных» войнаў. Уладзімір Манамах у «Павучанні» сваім сынам хваліцца тым, што ў паходах 1083 года знішчыў Мінск, не пакінуў там «ні раба, ні скаціны». Генацыд супраць уласнага народа — гэта нешта новае ў гісторыі імперыяў, «адкрытае» Іванам IV Жахлівым і Сталіным Крывавым.

У імперыі Сталіна на Беларусь абрынуўся не толькі смяротны ўдар у «цела нацыі» (разбурэнне этнічнага ядра нацыі шляхам прымусовай галапіруючай індустрыялізацыі і гвалтоўнай калектывізацыі), але і ў галаву «народа» (знішчэнне і падаўленне нацыянальна свядомай і палітычна актыўнай эліты). Выглядае амаль боскім цудам, калі невялікая нацыя (каля 10 мільёнаў) выжыла і, як тая казачная птушка Фенікс, адраджалася з уласнага попелу.

Якая ж перспектыва ў беларускай нацыі на будучыню? Куда ёй ісці — на Усход, на Захад? А можа — трэцім, *сваім* шляхам? Нядаўна я прачытаў псеўданавуковы опус нейкага самадзейнага філосафа пад загалоўкам, здаецца, «Нацыя-гермафрадыт». Гутарка ідзе пра беларусаў. Аўтар хацеў прынізіць беларускую нацыю, якую ён не разумее і на якую крыўдзіцца з інфантыльнай наіўнасцю. Ад такой пісаніны дрэнна пахне, не варта сур'ёзна рэагаваць на яе. Толькі глянуць — і пайсці далей. Але ў канцэпцыі аўтара, што Беларусь балансуе паміж усходнім «жаночым» і заходнім «мужчынскім» тыпамі і ёсць нейкая зрэбная праўда. Мабыць, гістарычная місія Беларусі — у пераадоленні аднабаковасці «ўсходняга» і «заходняга» полюсаў. Бо ўсялякая аднабаковая сістэма няўстойлівая і ў далёкай перспектыве не мае будучыні. Падобна таму, як не прынясуць плёну ізаляваныя і варожыя паміж сабою «мужчынскі» і «жаночы» пачаткі быцця.

Стабільнасць, устойлівасць і, як вынік, — перспектыўнасць нацыі залежаць ад трох фундаментальных рэальнасцей: наяўнасці моцнага, лакалізаванага на сваёй спрадвечнай прасторы, самабытнага і кансерватыўнага этнічнага *ядра* нацыі, якое выпраменьвае этнакультурнае *поле прыцягнення;* сфарміраванай у гэтым культурным полі нацыянальна свядомай, асвечанай, кампетэнтнай, духоўна актыўнай эліты, якая фарміруецца

не толькі з інтэлектуалаў, але і творчай часткі ўсяго грамадства; урэшце, ад створанай гэтай элітай культурнай традыцыі, якая прываблівае і праграміруе нацыянальны выбар не толькі свайго народа, але таксама лепшых людзей нацыянальных меншасцей.

Сёння гэтыя *тры калоны,* што забяспечваюць устойлівасць нацыі і яе духоўны рост у вышыню, моцна дэфармаваныя ў беларусаў. За гэтае калецтва беларускай нацыі нясуць адказнасць перад Богам і гісторыяй не толькі былая Расійская імперыя і яе бальшавіцкі варыянт — СССР, але таксама сучасны Еўрапейскі Саюз, нашчадак былой Антанты і, між іншым, Польшча як спадкаемца міжваеннай Рэчы Паспалітай. Пастверсальская Еўропа ў крытычны момант адраджэння Беларускай дзяржавы 1917–1921 гг. не толькі не падтрымала яе, але і дазволіла парэзаць жывое цела нацыі з тысячагадовай культурнай і дзяржаватворчай традыцыямі паміж бальшавіцкай Расіяй і адроджанай Польшчай, дзе ўзялі верх прэтэнзіі на адраджэнне міфічнай польскай імперыі з анексіяй значных частак Беларусі, Украіны і Літвы.

У новым тысячагоддзі беларусам яшчэ спатрэбяцца духоўны гераізм і рыцарская ахвярнасць, каб забяспечыць сваёй радзіме права суверэннай нацыі. Але будучыня — за ёю. Бо сёння дажывае свае старэчыя гады апошняя, амаль напаўміфічная, калісьці рэанімiраваная бальшавікамі тэрытарыяльная, напаўфедэральная імперыя, што сёння ўсё яшчэ спрабуе задушыць Беларусь у «сяброўскіх абдымках». Яна здолела амаль на цэлае стагоддзе аднавіцца і пратрымацца пасля распаду ў войнах і рэвалюцыях 1914–1920-х гг. Але толькі коштам страты людскіх свабод і крывавай дыктатуры. Імперыя і дэмакратыя — рэчы несумяшчальныя. Нават ад лёгкіх павеваў вятроў дэмакратыі разваліўся Савецкі Саюз.

Гісторыя даўно засведчыла: усе ранейшыя імперыі маглі часова ўтрымацца *толькі на крыві.* Амаль няспынныя катаклізмы ў сучаснай Расіі сёння не толькі рэальныя факты, але і сімвалы. На мяжы тысячагоддзяў для сучаснай Расіі паўстала нялёгкая задача — адрадзіць нацыянальную дзяржаву, даўшы «вольную» ўсім сваім калоніям. Збіраць трэба не тэрыторыі, а вялікарускі народ. У XXI ст. застануцца толькі фінансавыя імперыі. Але, як на мой погляд, не надоўга. Першыя сімптомы — пачатак агульнага крызісу магутнай доларавай імперыі. Маю на ўвазе драматычныя падзеі Трэцяй балканскай вайны — агрэсіі НАТА на чале з ЗША супраць Сербіі, што ўсё трымаецца

сёння ў складзе міфічнай Югаславіі. Затрачаных сродкаў на вайну і кошт матэрыяльных страт у гэтай вайне было б дастаткова, каб заснаваць у нейкай пустыні багатую дзяржаву для косаўскіх албанцаў-мусульман (як на мой погляд, гэта рудыменты былой Турэцкай імперыі). Няхай бы там яны стварылі квітнеючую сельскую гаспадарку. Замест таго, каб гандляваць наркотыкамі.

Будучыня — толькі за духоўнай імперыяй, дзе, у рэшце рэшт, перакуюць дзіды і мячы на сярпы і плугі ды не будуць больш вучыцца ваяваць. Тады наступіць канчатковае нацыянальнае адраджэнне Беларусі, іншых народаў, сёння адсунутых за авансцэну сусветнай гісторыі.

---

[1] Замм Астрид. Белорусы: опыт самоидентификации // Нёман. 1994. № 5. С. 136.

Ryszard Radzik (Lublin, Polska)

Formowanie się nowoczesnej polskości i bialoruskości w dwóch ostatnich stuleciach: podobieństwa i różnice

Porównując ze sobą polskość i białoruskość czynił to będę głównie w ich wyrmarze narodowym. Dotyczy to w mniejszym stopniu białoruskości, jako że Białorusini zostali unarodowieni jedynie w niewielkim stopniu. Odwołam się tu zatem również do innego — nie narodowego — systemu wartości spajającego naszych wschodnich sąsiadów. Przyczyny traktowania obu społeczeństw i ich kultur w kategoriach narodowych nie są błahe. Jak zauważa Jerzy Szacki, «narodziny narodu są […] w istocie tożsame z narodzinami nowoczesnego społeczeństwa i z tego powodu stanowią wydarzenie w najwyższym stopniu rewolucyjne. W tym sensie nowoczesny naród francuski narodził się dopiero po 1789 roku, polski zaś rodził się w bólach przez cały XIX wiek i stał się faktem dopiero wraz z «unarodowieniem mas ludowych» jak to określał Józef Chałasiński»[1]. Liah Greenfeld uważa, iż naród jest «konstytutywnym

elementem modernizacji», zatem modernizacja jako przejście od społeczeństw tradycyjnych do przemysłowych dokonuje się poprzez nacjonalizm (w anglosaskim, szerokim, nie wartościującym rozumieniu tego pojęcia) jako nośnik nowoczesności[2]. Naród można też traktować jako wytwór procesów modernizacji i zarazem jako składnik tego procesu w dwóch ostatnich stuleciach historii Europy. Naród był rezultatem rozpadu społeczeństw agrarnych, ale i sam przyśpieszał ten rozpad: niszczył dawne struktury i konstruował nowe. Jako nowa, dynamiczna wspólnota mobilizował swych członków do modernizacyjnego wysiłku w oparciu o określającą go strukturę wartości, w tym także ciągłą potrzebę odnoszenia się do innych (w tej skali wcześniej raczej nie spotykaną). Zatem naród — w przeciwieństwie do tradycyjnej, przedindustrialnej grupy etnicznej — formował się w procesie ideologicznej konfrontacji z innymi wspólnotami. Jego siła modernizacyjna wynikała między innymi z chęci dorównania innym bądź prześcignięcia ich, co aktywizowało społeczenstwo i skłaniało je do poświęceń. Procesy formowania się nowoczesnych narodów w Europie wiązały się również z pojawieniem się nacjonalizmów w środkowoeuropejskim — odmiennym od anglosaskiego — rozumieniu tego pojęcia, widocznych zwłaszcza w pierwszej połowie naszego stulecia, choć nie zanikłych do dzisiaj.

Relacje między XIX-wieczną polskością i białoruskością były zasadniczo inne niż obecnie. Inne były też treści obu pojęć. W dwóch wielkich organizmach społeczno-politycznych Europy Środkowo-Wschodniej — Rzeczypospolitej oraz Węgrzech — kształtowały się do momentu ich upadku, wzorem zachodnim, po części pod wpływem ideologii oświeceniowej, narody polityczno-państwowe łączące elity tamtejszych społeczeństw (głównie szlachtę) we wspólnotę o charakterze ponadetnicznym. Pozostałości takiego myślenia o narodzie widoczne były wśród szlacheckich (katolickich) elit na Białorusi przez całe XIX stulecie, ulegały ewolucji po powstaniu styczniowym, gwałtownie słabły w pierwszej połowie XX wieku. Dawna Rzeczpospolita, w przeciwieństwie do Rosji, odbierana była jako własny organizm państwowy. Związane z tym tradycje oceniane były pozytywnie. Z czasem dawne państwo ulegało w świadomości elit mitologizacji — odnoszenie się do niego zabarwione zostało trwałym ładunkiem emocji.

Znawca dziejów Wielkiego Księstwa Litewskiego, Władysław Wielhorski, przedstawiając rozwój stosunków między Litwinami, Białorusinami i Polakami na tym obszarze, zwłaszcza zaś narodową (świadomościową) ewolucję tych zbiorowości w okresie

zaborów, pisał, że «do oceny omawianej przeszłości nie można przystępować z probierzami współczesnych pojęć i dążen narodowych, czy społecznych. Historia bowiem naginana do kryteriów doby bieżącej, staje się niezrozumiała» [3]. Tak samo brzmiącej terminologii narodowej przypisuje się obecnie inny niż niegdyś zakres treściowy. Dotyczy to między innymi takiego pojęcia jak «Litwin», w którym — na ziemiach litewsko-białoruskich — nie kryło się co najmniej do powstania styczniowego nic niepolskiego. Pojęcie polskości zawierało w owym czasie inną treść niż obecnie. Również odmienne były relacje między narodowo-polityczną polskością, regionalno-polityczną litewskością i kulturową, etnicznorodową, zawierającą się w dwóch poprzednich — białoruskością. Zgodnie z myśleniem w kategorii *gente Lithuam, natione Poloni* («rodu litewskiego, narodowości polskiej»), pojęcie Litwina było węższe od pojęcia Polaka [4]. Jak zauważa Juliusz Bardach, «w wyniku asymilacji językowo-kulturalnej termin «Polak», w XVI w. wyraźnie przeciwstawny «Litwinowi», w XVIII stuleciu stawał się synonimem obywatela całej Rzeczypospolitej» [5]. Zarazem «fakt przywiązania do przeszłości Wielkiego Księstwa wyróżniał w sposób istotny Polaków litewskich od Koroniarzy» [6].

Ten sposób samookreślania się charakteryzował szlachtę, stan powołujący w ostatnich dziesięcioleciach XVIII wieku w swych bardziej światłych, aktywnych środowiskach — wraz z przedstawicielami nielicznego wówczas mieszczaństwa — ideę oświeceniowej, politycznej wspólnoty narodowej wykraczającej poza stanowe bariery «narodu szlacheckiego» i obejmującej całość ziem Rzeczypospolitej bez względu na istniejące podziały etniczne. Za Litwinów uważali się ci, którzy wywodzili się ze społeczeństwa Wielkiego Księstwa Litewskiego, bez względu na podziały etniczno-kulturowe. Litewską była zatem szlachta wywodząca się zarówno z rodów etnicznie litewskich, jak i białoruskich, która z kolei wszystkich swych chłopów, bez względu na język i wyznanie, uważała za Litwinów [7]. Litewskość oznaczała rodowe pochodzenie, związek z krajem, jego społeczeństwem, historią, przyrodą, wspólnotami lokalnymi. «Woyniłłowicze — twierdzi przedstawiciel rodu — nie przybyli ani ze Wschodu, ani z Zachodu, są rdzenni, miejscowi, krew ze krwi, kość z kości tego ludu, który niegdyś grzebał się w tych kurhanach, dzisiaj na cmentarzach wiejskich i rodzinną ziemię białoruską sochą kraje» [8].

Białoruszczyzna była w ubiegłym stuleciu jednym z kulturowych składników politycznie pojmowanej polskości, regionalnie ją wzbogacającym i — analogioznie do relacji między prowansalskością a

francuskością — niesprzecznym z nią. Tak też w okresie Romantyzmu traktowano białoruską etnografię, folklor. Dla Jana Czeczota zbierającego i zapisującego wytwory ustnej twórczości ludu białoruskiego, pieśń miała jednoczyć wieś z dworem, być elementem ogólnonarodowej kultury, pośredniczyć w przekazywaniu wartości, idei, zarówno od chłopa do pana, jak i odwrotnie; uwagę dworu zwracać «ustawicznie powinna na stan będący podstawą szczęścia powszechnego» [9]. W 1846 roku, a więc wówczas, kiedy na innych obszarach Europy Środkowo-Wschodniej stawał się już widoczny proces formowania się narodów plebejskich w oparciu o kryteria etniczno-językowe, Czeczot pisał o języku białoruskim zwanym przez niego «dialektem krewickim», iż «wątpić należy, aby sam został piśmiennym i kształcił się samodzielnie» [10]. Jednocześnie wypowiadał się o białoruszczyźnie jako mowie, «którą w pamięci naszej żyjący jeszcze, staruszkowie panowie między sobą lubić mówili, którą dotąd mówią panowie i ekonomowie z włościanami» [11].

Po białorusku mówiła na co dzien znaczna część drobnej szlachty bez względu na przynależność religijną. Był to język, którym posługiwała się spora część mieszkańców miast i miasteczek (nie mówiąc już o chłopach). Białoruski był językiem, w jakim często zwracali się do chłopów ziemianie. Jeden z nich, Aleksander Jelski, pisał w 1883 roku w petersburskim «Kraju»: «Białoruskie narzecze miłe było zawsze ruchu i sercu wszystkich warstw tutejszego społeczeństwa» W tymże tekście eksponował praktyczny wymiar białoruszczyzny: «szanując patriarchalna mowę ludu naszego, zawsze jej a nie innej używamy w stosunku z ludem» [12]. Język ten odbierany był przez szlachtę jako mowa swojska, lecz — zwłaszcza zdaniem ziemian — chłopska. Za obcy uważano język rosyjski, nigdy zaś białoruski, który długo uznawano za dialekt polszczyzny, jej część składową i wschodnie przedłużenie. Białoruszczyznę ziemianie traktowali jako język miejscowy (krajowy), mający prawo do trwania, nie dążąc do jego likwidacji na rzecz polszczyzny (tego rodzaju próby, podejmowane pod koniec zaborów, w wieku XX, inicjowały na ogół inne środowiska społeczne, głoszące etniczno-kulturową ideę narodu). Niekiedy zdawali sobie sprawę z tego, że był to język ich przzodków, podobnie jak z tego, iż był niegdyś językiem urzędowym kraju, w którym mieszkali, językiem ksiąg i szkół. Nie była to jednak świadomość powszechna.

Sumując, stwierdzić można, iż pojęcie «rodu litewskiego, narodowości polskiej» zakładało harmonijny związek terminologicznie litewskiej przynależności rodowej (zawierającej jednak w sobie

białoruskość) z przynależnością do polskości jako nadrzędnej wspólnoty narodowej. Litwin nie mógł być przeciwstawiony Polakowi, lecz Koroniarzowi, Rusinowi bądź Mazurowi i Wielkopolaninowi. Wszyscy oni byli Polakami niezależnie od języka, wyznania i miejsca zamieszkania. «Litwin i Mazur — pisał Mickiewicz — bracia są; czyż kłócą się bracia o to, iż jednemu na imię Władysław, drugiemu Witowt? Nazwisko ich jedne jest: nazwisko Polaków». Konstanty Rinaldo Borowski wspominając pobyt w więzieniu pisał o czasach powstania styczniowego: «Między nami Polakami byli przeważnie Litwini, Żmudzini, Podolacy, Wołyniaki i Rusini». Określenie «Polak» znaczyło, że jest się obywatelem Rzeczypospolitej, spadkobiercą tej części dorobku państwa polskiego, która wspólna była jej wszystkim mieszkańcom niezależnie od podziałów etnicznych i regionalnych. Po upadku państwa ten typ myślenia utrzymywał się dość długo. Co oczywiste, nie był elementem świadomości chłopów, uważających siebie za Litwinów, Ruskich, Mazurów, tutejszych…, lecz nie Polaków, które to określenie miało wyraźny kontekst stanowy, «pański» (aczkolwiek z czasem coraz silniej przypisywali je sobie również — co prawda, w nieco innym znaczeniu — chłopi, łącząc je jednoznacznie na poziomie świadomości etnicznej, a nie narodowej, z katolicyzmem, a więc na ogół nie przyjmując jeszcze treści uwewnętrznionych przez szlachecko-inteligenckie elity).

Można zatem powiedzieć, że w wieku XIX na Białorusi wciąż dominowały na poziomie oświeconych elit kraju, katolickiej szlachty, wywodzącej się z niej — aczkolwiek nie w pełni jeszcze wyodrębnionej — inteligencji (jej przedstawiciele wciąż uważali się przede wszystkim za szlachtę), bardzo słabych jeszcze środowisk mieszczańskich, kategorie narodu politycznego, ponadetnicznego (a więc łączące etnicznych Polaków z Białorusinami), zgodnie z którymi język polski był bardziej środkiem komunikacyjnego przekazu, porozumiewania się, świadectwem stanowo-kulturowej wyższości niż wartością samą w sobie w sensie narodowym, a więc konstytującą naród w oparciu o kryterium etnicznego pochodzenia i oddzielającą nosicieli innych języków od tak rozumianej wspólnoty. Było tak, mimo niewątpliwego przywiązania elit do polszczyzny, której znajomość pociągała za sobą cały kompleks cech kulturowych. W tak rozumianej polskości możliwa była również więź z miejscowym, prawosławnym chłopstwem. Objawiało się to nierzadko finansowaniem budowy unickich, a następnie prawosławnych świątyń, udziałem w cerkiewnych uroczystościach. Polityczna polskość wyrastała z tradycji Rzeczypospolitej, w której

szlachta była stanem panującym, uważającym — nie bez powodu — że państwo należy do niej, ceniącą sobie daleko bardziej swoje prawa wolnościowe niż etniczno-kulturową przynależność. Możliwe to było w społeczenstwie silnie zhierarchizowanym, o z urodzenia przypisanych rolach społecznych, w którym dystanse między poszczególnymi segmentami struktury społecznej były odbierane jako pierwszorzędne, tłumiąc przecinające te segmenty podobienstwa kulturowe, etniczno-językowe.

Dopóki trwał taki stan rzeczy, elity Białorusi odbierały się poprzez odmesienie do trzech ojczyzn: narodowej, ogólnopolskiej (politycznej), w ramach której jej mieszkanców łączyły więzi ideologiczne; regionalnej, odnoszonej do obszaru byłego Wlk. Ks. Litewskiego, spajanej zarówno więziami nawykowymi, jak i ideologicznymi; małej (nazywanej przez Stanisława. Ossowskiego prywatną), ograniczonej sferą bezpośrednich doświadczen osobniczych [13] . Zarówno ojczyzna prywatna, jak i regionalna były ojczyznami — terminologicznie — litewskimi, w przeciwienstwie do ojczyzny ideologicznej — polskiej. Ta wielość ojczyzn odzwierciedlała hierarchiczny, wieloszczeblowy system charakteryzujący wspólnotowy układ) społeczeństw feudalnych. Mickiewicz mówiąc «Litwo! Ojczyzno moja!...» łączył ojczyzny: prywatną i regionalną w jednym stwierdzeniu. Na Litwę spoglądał poprzez pryzmat rodzinnej Nowogródczyzny, miejsc młodości i nauki: Wilna i Kowna. Litwa nie była jednak dla niego tylko wyrazem sentymentalnych uczuć do rodzinnych krajobrazów i bliskich mu ludzi. Miała również wymiar idei trwającej w spółecznej świadomości. Świadomość ta wyrażała przede wszystkim solidamość polityczną, wierność W. X. Litewskiemu, jako państwu, wolę służenia mu czynem. Ponadto wyrażała (...) poczucie jedności pochodzenia i braterstwa krwi z ludem litewskim i białoruskim większości warstw dziejotwórczych Litwy» [14] .

Miejscowe chłopstwo, na ogół w swej zdecydowanej większości niezdolne przez cały ubiegły wiek do myślowego wykraczania poza własną wioskę, parafię, okolicę, przyjmowania więzi ideologicznych łączących ją z nieznanymi jej ludźmi, zawierało się jedynie w ramach ojczyzny prywatnej. Tak było zarówno w przypadku chłopów białoruskich, jak i polskich osadników zwanych Mazurami. Zatem chłopska białoruskość miała w XIX stuleciu wyłącznie wymiar etniczny, nawykowy (etnograficzno-folklorystyczny), o niskim stopniu autorefleksji — tak różny zatem od zideologizowanego, narodowego. Nie znaczy to jednak, by układ ten nie podlegał w ubiegłym wieku powolnej, stopniowej ewolucji, widocznej w pełni dopiero w następnym stuleciu.

Obejmowała ona zarówno elity, jak i wieś. Z jednej strony, polski naród polityczny ewoluował w kierunku kulturowego (etniczno-językowego), co widoczne było znacznie wcześniej w Kongresówce niż na ziemiach białoruskich, z drugiej natomiast, na poziomie elit poczęła się tworzyć nowoczesna białoruskość. W XIX wieku miała ona prawie wyłącznie charakter kulturowy, a nie narodowy.

Tekst ten nie jest poświęcony analizie przyczyn rozpadu w Europie Środkowo-Wschodmej narodów politycznych i powstaniu w ich miejsce narodów kulturowych. Proces ten został przedstawiony w innym artykule[15]. Mówiąc krótko, na omawianym tu obszarze wpłynął na to w stopniu znaczącym upadek państwa polskiego oraz stopniowy spadek społecznego znaczenia szlachty jako warstwy zainteresowanej trwaniem tradycyjnego, zhierarchizowanego układu wspólnot, łączącego gospodarczo pana z chłopem, przeciwstawiającego ich sobie klasowo, lecz nie narodowo. Nośnikiem nowych kategorii narodowych była inteligencja. Wyróżnikami konstytuującymi inteligencję jako warstwę społeczną nie nie były wartości polityczne, gospodarcze bądź prawo (jak było to w przypadku szlachty) — lecz kultura. Było to środowisko ludzi łączących się w szczególnych warunkach społecznych, bliskich sobie z uwagi na swoje położenie, skupiających się i trwających dzięki woli trwania i produktom tej woli — kulturze. Jej członkowie łączyli się towarzysko, uznawali bliskie sobie wartości i przestrzegali wspólnych wzorów zachowań. Z ludem wiązały ich więzi pośrednie, ideologiczne. W przeciwieństwie do ziemian zainteresowanych trwaniem wspólnot terytorialno-gospodarczych — niezależnie od istniejących wewnątrz nich dystansów, podziałów stanowo-klasowych i etnicznych — inteligencja wywoływała i akceptowała podziały społeczne według granic kulturowych. Związany na co dzień ze społecznością chłopską ziemianin odczuwał natychmiast i bezpośrednio negatywne skutki zaistniałego we wspólnocie lokalnej konfliktu narodowego. Natomiast inteligencję tworzyli ludzie jednostkowo anonimowi wobec miejskiego tłumu. Miejski inteligent głoszący idee narodu kulturowego nie musiał spotykać się ze swymi ideowymi, narodowymi przeciwmkami. Wywołane przez niego w społeczności lokalnej podziały nie groziły jego interesom ekonomicznym, a również nie zagrażały jego pozycji społecznej. Wprost przeciwnie. Inteligent jako ich twórca stawał się «przewodnikiem społecznym» tych, którzy jego ideom ulegli[16].

Na ziemiach litewsko-białoruskich inteligencja była — w porównaniu z jej odpowiednikiem w Kongresówce — warstwą bardziej nieokreśloną, płynną zarówno jeśli chodzi o jej zewnętrzne formy,

jak i charakteryzujące ją treści. Jej powolne formowanie się było przyczyną stosunkowo długiego trwania na tym obszarze tradycyjnej wizji narodu. Po rewolucji lutowej wzrosło poparcie, jakiego inteligencja udzielała — wraz z młodszym pokoleniem szlachty, sporą częścią mieszczaństwa (zwłaszcza drobnomieszczaństwa) — coraz bardziej znaczącym politycznie narodowym demokratom [17].

Im szybciej odchodził w przeszłość na wpół sfeudalizowany świat szlacheckich dworków, tym bardziej rozprzestrzeniała się idea narodu kulturowego. Niosła z sobą niekiedy wartości nacjonalistyczne, lecz również stwarzała szanse na narodowe zaistnienie Litwinom, Ukraincom i Białorusinom. Dla Polaków była reakcją obronną na rosyjską zaborczość. Białorusinów broniła przed roztopieniem się w polskości lub rosyjskości.

Z pięciu form białoruskości, jakie występowały w XIX wieku, dotychczas wyróżniono dwie. Pierwsza, zawierając się w kategorii gente Lithuani (Rutheni), natione Poloni, wyrażała się w rodowym związku z krajem, umicką lub prawosławną Cerkwią, językiem białoruskim nie tylko miejscowych chłopów, ale i własnych przodków, świadomością minionej przeszłości (w tym odrębności nie tylko kulturowej, ale i politycznej) ziem litewsko-białoruskich. Druga, miała wymiar chłopski, etniczny, zamykała się w ramach niezideologizowanej swojskości, własnej zwyczajności, i nie wykraczała na ogół poza okolicę, świat bezpośrednich kontaktów z innymi. Trzecia miała charakter szlachecki, literacko-kulturowy; czwarta, narodowy, incydentalny w ubiegłym stuleciu, ograniczony od grupy narodników w Petersburgu. Piąta — tzw. zapadnorusizm — powstała na styku białoruskości z rosyjskością i do pewnego stopnia (przy wielu różnicach) była odpowiednikiem pierwszej, powstałej poprzez związek kulturowej białoruskości wraz z jej poltycznym wymiarem terminologicznie zawartym w litewskości, z polskością. Dwie ostatnie rozwinęły się na Białorusi w XX stuleciu, druga uległa przeformułowaniu, a pierwsza i trzecia zanikowi.

Trzecia, czwarta i piąta zostaną tu w wielkim skrócie omówione. Wyrażająca się we własnym języku kulturowa białoruskość posiadała w XIX wieku dwa wymiary: plebejski — etnograficzno-folklorystyczny i szlachecki — literacki (pomijam tu codzienną białoruszczyznę drobnej szlachty, od której chętnie uciekała ona w sytuacjach «odświętnych» i zanikającą bądź też ograniczoną do sfery rodzinnej białoruszczyznę awansujących społecznie w miastach wychodźców ze wsi). Miejscowa katolicka szlachta gente Lithuani (Rutheni), natione Poloni była twórczynią nowoczesnej literatury białoruskiej [18]. Jej zainteresowanie ludem wypływało z

idei Oświecenia, a następnie Romantyzmu. Objawiało się w chęci poznania jego kultury, w narastającej świadomości potrzeby oświecenia go, pokonania stanowej przepaści między ludem a szlachtą, również w autentycznej sympatii do kultury i języka miejscowych chłopów, chęci utrwalenia go na piśmie. Do chłopa próbowano dotrzeć w jego języku. Tak czyniono i na innych obszarach Europy Środkowo-Wschodniej, nie zdając nawet sobie sprawy z tego, że działalność ta może pociągnąć za sobą zaistnienie nowego ruchu narodowego. Ówczesna literatura białoruska nie zawierała wypowiedzianej wprost białoruskiej idei narodowej, aczkolwiek niektórzy doszukują się jej elementów w «Przedmowie» do «Dudki białoruskiej» Franciszka Bohuszewicza. Za charakterystyczne można uznać to, iż bohaterowie utworów Wincentego Dunin-Marcmkiewicza, uważanego niekiedy za twórcę literackiego języka białoruskiego, mówią — w zależności od pochodzenia społecznego — w różnych językach: chłopi po białorusku, szlachta, urzędnicy — po polsku, ale bywa i tak, że urzędnik, zruszczony miejscowy szlachcic, czyta wyroki po rosyjsku. Utwory Bohuszewicza, najwybitniejszego poety białoruskojęzycznego ubiegłego stulecia, opisywały świat chłopski. Literacka białoruskość ubiegłego stulecia w przytłaczającym stopniu wyłaniała się z tradycyjnie pojmowanej polskości, w mniej lub bardziej wyraźnej opozycji do rosyjskości (Moskali), i z narastającym — choć słabo jeszcze dostrzegalnym — poczuciem odrębności (lecz nie wrogości) do nowoczesnej polskości etniczno-kulturowej. To, że białoruskość została utożsamiona w nich z chłopskością, zaciążyło nad formowamem się białoruskiej kultury narodowej w następnym wieku, jej atrakcyjnością dla mas społecznych, w konsekwencji, nad siłą nowoczesnej narodowej białoruskości. Co zrozumiałe jednak, szlachta nie mogła stać się twórczynią narodowej idei białoruskiej, nie zaprzeczając swojej stanowej wyższości budowanej w opozycji do chłopskości. Bycie szlachcicem znaczyło przynależeć do ponadetnicznego «narodu szlacheckiego», a opowiedzenie się po stronie białoruskiego separatyzmu rozbijało tak rozumianą stanową szlacheckość.

Czwarta z wyróżnionych tu form białoruskości wiąże się z powstaniem w Petersburgu w pierwszej połowie lat 80-tych grupy narodników wydających nielegalne druki, w tym dwa numery pisma «Homon» («Гомон» — co po białorusku znaczy «gwar») [19]. Wydawcami tajnych druków byli najczęściej ludzie młodzi, pochodzący z ziem białoruskich, głównie studenci uniwersytetu petersburskiego. Po raz pierwsze sformułowali oni wprost ideę narodu białoruskiego. Treści, jakie przypisywali białoruskości narodnicy — wyraźnie

różniący się pod tym względem od szlacheckich twórców literatury białoruskiej ubiegłego stulecia — bliskie były temu sposobowi jej widzenia, który zaznaczył się jeszcze niezbyt silnie i w swym niepełnym treściowym wymiarze w okresie «naszoniwskim» (jako jeden z jego nurtów), i który stał się dominujący na Białorusi sowieckiej. Charakteryzował się on dążnością do związku z Rosją, pisaniem o sprawach białoruskich po rosyjsku, ścisłym związaniem białoruskości z ideą wolności socjalnej, dystansowaniem się od polskości i katolicyzmu. Prymat idei narodu nad ideą wolności socjalno-politycznej nie został w pismach narodników wyraźnie zaznaczony, nierzadko były to idee traktowane równorzędnie, niekiedy można odnieść wrażenie, iż postulowane odrodzenie narodowe Białorusinów odbierane było po części ze względu na ewentualne wzmocnienie procesów wyzwolenia socjalnego, realizację haseł wolności społeczno-politycznej.

Przypuszczać można, iż przyczyny sformułowania po raz pierwszy białoruskiej idei narodowej poza Białorusią, a także jej specyficznych elementów treściowych, tkwiły w korzeniach kulturowych oraz stanowo-klasowych jej twórców. Wiele na to wskazuje, że grono ludzi bezpośrednio kierujących działalnością wydawnictwa, drukujących w nim, składało się w znaczącej części z osób wywodzących się ze społeczności niekatolickich (głównie prawosławnych), nie wychowanych w duchu kategorii gente Lithuani, natione Poloni, nie pochodzących z warstwy ziemianskiej (niektórzy z nich nie byli nawet szlachcicami). Pochodzili oni często z Białorusi wschodniej, gdzie wpływy polskie, łacińskie, były zdecydowanie słabsze niż wjej części zachodniej. Niewątpliwie, nie bez znaczenia było również oddalenie stolicy Rosji od ziem białoruskich i tamtejszych realiów. Młodzież narodnicka słabiej odczuwała w Petersburgu — tak wyraźną na Białorusi — siłę konfrontacji obu narodowych stron (polskiej i rosyjskiej) skłaniającej członków warstw wyższych na Białorusi do ciągłego opowiadania się po którejś z nich. Grupie współpracującej ze sobą na co dzien osób, zróżnicowanej społecznie i religijnie, niepoddawanej konieczności ciągłego dokonywania narodowych wyborów i zaglębionej w łączącą ją ideowo myśl narodnicką, łatwiej było o formułowanie nowatorskich rozwiązan narodowych niż mieszkancom Białorusi zakorzenionym w swych środowiskach, silnie na co dzień odczuwającym towarzyską presję otoczenia, siłę wzajemnych związków stanowych, kulturowych, religijnych, tradycji.

Piąta forma XIX-wiecznej białoruskości wiąże się z zastąpieniem w 1840 roku terminu «Litwa i Białoruś» oficjalną nazwą «Północno-

Zachodni Kraj». Białorusinów poczęto odtąd określać mianem «zapadnorusów». Zgodnie z koncepcją zapadnorusizmu Białorusini byli odgałęzieniem narodu rosyjskiego uległym wpływom polskim, katolickim («okatoliczeniu») i dlatego też różniącym się z czasem etnograficznie (dialektologicznie) od Wielkorusów. Dążono do likwidacji tych wpływów wśród miejscowego ludu i jego zjednoczenia z ludnością wielkoruską»[20]. Białoruskość identyfikowano z prawosławiem, odrzucano możliwość samookreślenia się Białorusinów w jakiejkolwiek formie wykraczającej poza regionalizm w ramach rosyjskości. Zapadnomsizm był ideologią, ale i zarazem elementem świadomości części wykształconych środowisk ówczesnej prawosławnej Białorusi, głównie duchowieństwa, urzędników, drobnej szlachty, rodzącej się inteligencji. Przyjmował się zwłaszcza na Białorusi wschodniej, zajętej przez Rosjan najwcześniej, gdzie katolików było najmniej, a zacofanie gospodarcze i wpływy rosyjskie największe[21]. Obecny był jednakże również wśród elit na zachodzie kraju. Z białoruskiej społeczności prawosławnej pochodziła znaczna część uważających się za Rosjan badaczy Białorusi. Różnili się oni od napływowych Rosjan — podobnie jak wywodzący się z chłopów nauczyciele, drobni urzędnicy, tworzący niższe stopnie hierarchii Cerkwi prawosławnej duchowni — akcentem, nazwiskami, detalami kultury dnia codziennego. Nie była w stanie zmienić tego rosyjska szkoła. Uważali siebie za rosyjską ludność północno-zachodniego kraju, okrainy Rosji. Nie byli Wielkorusami, lecz Zapadnorusami. Świadomość własnej odmienności wyrastała po części z antagonizmu, jaki istniał między nimi a napływającymi ze wschodu Rosjanami (urzędnikami, ziemianami, wyższym duchowienstwem), odnoszącymi się do miejscowej ludności nie bez poczucia pewnej wyższości, zajmującymi najlepsze stanowiska w kraju, lekceważącymi jego specyfikę. Istniejące dystanse powodowały skupianie się zrusyfikowanych środowisk wokół bliskich im elementów kultury regionalnej, sprzyjały utrzymywamu się — w ramach szeroko pojętej rosyjskości — lokalnego patriotyzmu[22]. W tych warunkach rozwijał się — zróżnicowany ideologicznie — zapadnorusizm. Dzisiejsze odbieranie się znacznej części Białorusinów jako jednej z trzech części składowych ruskiej wspólnoty wschodniosłowianskiej ma swoje wyraźne korzenie w XIX-wiecznym zapadnomsizmie.

Przełom wieku XIX i XX wiąże się w omawianej części Europy z nasileniem się procesu unaradawiania mas plebejskich stanowiących zdecydowaną większość tutejszych społeczeństw. Naród umożliwił otwierającym się na świat społecznościom lokalnym,

atomizującym się i alfabetyzującym, przejście od spajających je dotąd — lecz słabnących — więzi nawykowych do więzi ideologicznych pozwalających ogarnąć im nową rzeczywistość, odnaleźć się w niej. Zapewnił im poczucie bezpieczeństwa w nowym dla nich otoczeniu, wyposażył masy społeczne w więzi łączące je ze wspólnotą określaną w stosunkowo prostych dla nich kategoriach, opisał nowy otaczający je świat. Na powrót integrował rozpadające się w wyniku industrializacji społeczności, w warunkach gospodarki feudalnej najczęściej mepiśmienne, zamknięte na wpływy z zewnątrz, nieświadome ponadlokalnej rzeczywistości.

Przejście Polaków od narodu politycznego do kulturowego niosło ze sobą groźbę bardzo znacznego ogramczenia wspólnoty narodowej pod względem terytorialnym i ludnościowym, co musiało pociągać za sobą wzrost narodowych frustracji i wystąpienie konfliktów społecznych. Narodowa Demokracja była wyrazem zwyciężającego w tej części Europy trendu narodowego. Upowszechniany przez nią nacjonalizm — wyraźnie odczuwalny na ziemiach białoruskich dopiero od 1905 roku — można do pewnego stopnia traktować jako ruch wywołany hasłami innych zbiorowości narodowych zamieszkujących byłą Rzeczpospolitą, rozpadem politycznego narodu polskiego i osłabieniem polskości rozumianej historycznie, tradycyjnie, a więc jako reakcję na carską politykę rusyfikacyjną. Podobne były uwarunkowania nacjonalizmu węgierskiego, w przeciwieństwie do nacjonalizmów krajów zachodnich (np. francuskiego, angielskiego — różniących się od nacjonalizmów środkowoeuropejskich również swą treścią), jak również nacjonalizmów rodzących się narodów plebejskich. Inne podłoże miał również nacjonalizm rosyjski. U podstaw narodowej aktywności rosyjskiej na ziemiach wschodnich byłej Rzeczypospolitej (jak również na innych terenach podbitych przez Rosjan) legła idea zaboru (najpierw terytorialnego, politycznego, a potem kulturowego). Wpłynęła ona zasadniczo na treść rosyjskiej odmiany nacjonalizmu. Polacy — uważający się za kontynuatorów państwa obojga narodów — domagali się Kresów, Ukraińcy zgłaszali pretensje do obszaru wyróżnionego na zasadzie etnograficznej (włączając jednak weń południową, nadmorską, niegdyś tatarską, a później rosyjskojęzyczną część kraju), podobnie jak w XX wieku Białorusini (akceptujący jednak przynależność do Białorusi ukraińskojęzycznej części Polesia), zaś Litwini próbowali połączyć ideę narodu kulturowego (język) i politycznego (odwołując się do terytorium byłego państwa litewskiego, a przynajmniej jego niegdysiejszego litewskiego obszaru etnicznego uległego z czasem częściowej białorutenizacji i polonizacji).

Zmiany, jakie dokonały się w strukturze społecznej uwolnionej od feudalnych, stanowych ograniczeń, miały wyraźny wpływ na powstanie i upowszechnienie się kulturowej koncepcji narodu rozwijanej przez narodowych demokratów — opartej na takich wyznacznikach przynależności do narodu polskiego, jak język i katolicyzm. Idea narodu kulturowego poparta została przez te warstwy społeczeństwa, które szybko rozwijały się w warunkach industrializującej się i urbanizującej, lecz wciąż politycznie konserwatywnej Europy Środkowo-Wschodmej: glównie inteligencję, mieszczaństwo, także z czasem emancypujące się społecznie masy chłopskie. Upowszechnianie propagowanej przez narodowych demokratów ideologii narodowej przyczyniało się do zaniku dwustopniowego układu więzi narodowych, osłabiało więzi spajające wspólnoty regionalne. Narodowi demokraci zdecydowanie zwalczali tutejszość. Dążyli do powstania na wschodzie świadomej narodowo (kulturowo) społeczności polskiej utożsamiającej się w pełni z narodem polskim na zachód od Bugu. Ich działalność przyczyniła się niewątpliwie do wzrostu świadomości narodowej wśród mas plebejskich, miała jednakże charakter konfliktogenny na styku Polacy — Białorusini (Litwini...). Wpływała na narodowe uaktywnianie się zbiorowości etnicznych, powodując ich polonizację bądź przyczyniając się do przeciwstawiania polskości. Wzmocnieniu uległo w ten sposób kulturowe rozumienie narodu wśród monoetnicznych społeczności plebejskich. Wyróżniające je cechy etniczne odbierane były jako bariery separujące od siebie poszczególne zbiorowości w stopniu znacznie silniejszym niż dotychczas[23].

Procesy te znalazły wyraźne odzwierciedlenie w traktacie ryskim. Podczas obrad ryskiej konferencji — wspomina jej uczestnik Stanisław Grabski — oprócz dwóch osób «cała reszta delegacji [...] oświadczyła się za przeprowadzeniem granicy, która by zachodnią, bardziej katolicką część Białorusi wróciła Polsce, pozostawiając wschodnią, bardziej prawosławną Związkowi Sowieckiemu»[24]. Stanowisko to było konsekwencją zapoczątkowanego znacznie wcześniej procesu. Uznanie przynajmniej przez część społeczeństwa polskiego, iż ludność prawosławna — ciążąca zwłaszcza od powstania styczniowego coraz bardziej ku kulturze rosyjskiej — nie należy w swej masie do narodu polskiego, doprowadziło w konsekwencji do terytorialnego samoograniczenia powstającego państwa. Nastąpiła modyfikacja terytorialnego składnika idei ojczyzny, co prawda i tak posiadającego pewien stopień niedookreślenia. Fakt ten zaakceptowały warstwy plebejskie unaradawiające się według kryterium etnicznokulturowego. Idea dawnej ojczyzny, sięgającej

granic byłej Rzeczypospolitej, jednoczącej społeczeństwo ponad podziałami etnicznymi, wciąż była bliska kresowej szlachcie trwającej w okresie zaborów w nadziei na odrodzenie politycznie rozumianej wspólnoty narodowej.

Dla procesu formowama się nowoczesnego narodu polskiego niezwykle ważne było opowiedzenie się za narodową polskością przytłaczającej większości katolickich elit społeczeństwa obszaru byłej Rzeczypospolitej. Szlachecko-stanowa duma społeczności (i poczucie honoru jej członków), do której należało dawne państwo, została zastąpiona dumą inteligencko-narodową (i poczuciem godności) upowszechnianą w środowisku mas plebejskich. Dla polskiego chłopa i robotnika — wciąż żywiących silne poczucie dystansu klasowego do warstw wyższych — niezwykle atrakcyjna była kultura dawnej arystokracji, ziemian, zamożnej szlachty, ale także i wyrosłej z tych środowisk inteligencji. Kultura ta stała się elementem solidarystycznej ideologii narodowej. Przyjęcie jej przez członków warstw plebejskich stwarzało szansę na znalezienie się w jednej wspólnocie z tymi, od których dotychczas odgradzały ich ekonomiczne realia i stanowe przedziały. Egalitaryzm ideologii narodowej łączył się z nadzieją na awans własny lub własnych dzieci, nadzieją na znalezienie się wśród tych, którzy przez stulecia byli członkom warstw ludowych niedostępni.

Polacy, z konieczności przeciwstawiając się prawosławnym Rosjanom i protestanckim Niemcom, oparli się o katolicyzm jako istotny element budujący ich narodową wspólnotowość. Cechą konstytuującą naród stał się język. Podobnie jak język, wartością samą w sobie stało się własne państwo. Budowanie świadomości narodowej poprzez powstania, walki zbrojne z zaborcami, wyposażyło polską ideę narodową w silny wymiar emocjonalny. Było tak niezależnie od tego, że wśród dobrowolnie się angażujących uczestników tych walk była znaczna nadreprezentacja szlachecko-inteligenckich elit (zarówno w XIX-wiecznych powstaniach, legionach Piłsudskiego, w tym w oddziałach walczących w sierpniu 1920 roku z bolszewikami pod Warszawą, jak i w Armii Krajowej). To oni tworzyli etos narodowy, upowszechniany następnie wśród mas, mimo iż postawy narodowe tych ostatnich często nie były tak aktywistyczne. Zaistnienie Polski po I wojnie światowej było nie tylko wynikiem układu sił w Europie i poziomu świadomości narodowej osiągniętego przez znaczną już część społeczenstwa polskiego, ale w wielkim stopniu również skutkiem poczucia cywilizacyjnego (w rozumieniu cywilizacji jako struktury wartości) dystansu w stosunku do Rosjan — istniejącego nawet na poziomie

środowisk jeszcze nie w pełni unarodowionych — dzięki któremu wygrano bitwę warszawską. Realia te musiały być brane pod uwagę przez Stalina pod koniec II wojny światowej.

Pierwsza połowa XX wieku była okresem unarodowienia społeczeństwa polskiego na poziomie jego wszystkich warstw. Polscy chłopi nabyli w pełni świadomość narodową dopiero w latach czterdziestych, a więc już po II wojnie światowej. W latach międzywojennych zarówno w Polsce, jak i w wielu innych krajach Europy Środkowej wystąpiło nasilenie się nacjonalizmów. Po II wojnie światowej Polska stała się krajem prawie jednolitym narodowo, w którym mniejszości etniczno-narodowe stanowią do 2% społeczeństwa. Skutki 45 lat panowania ideologii komunistycznej w Polsce były narodowo niejednoznaczne. Z jednej strony wyraźnie hamowane były — z pewnymi wyjątkami — tendencje nacjonalistyczne. Oficjalnie głoszono ideologię internacjonalistyczną. Zarazem jednak zamkniętość wobec świata, zwłaszcza zachodniego, utrwalała tradycyjne kategorie myślenia narodowego. Utrzymywały się one na poziomie całego społeczeństwa między innymi w opozycji do rosyjskości, którą obarczano odpowiedzialnością za narzucenie Polsce po wojnie ustroju niedemokratycznego, nieefektywnego gospodarczo, oddzielającego Polaków od Zachodu i kultury europejskiej, której czuli się składnikiem. Ponieważ Polska nie stała się krajem kapitalistycznym, nastawionym na konsumpcję i rozbudowę klasy średniej, w dalszym ciągu znaczną rolę odgrywała w niej inteligencja (co prawda w większości już pochodzenia plebejskiego). Była to warstwa nastawiona na tworzenie i upowszechnianie wartości, świata idei i wizji, a nie budowanie świata materii i konsumpcji.

Narzucony Polakom ustrój charakteryzował się ambiwalentnym stosunkiem do inteligencji. Jego antyinteligenckość wyrażała się w braku akceptacji dla typowo inteligenckich postaw kontestacyjnych, dla różnorodności opcji ideowych. Był natomiast w pewien szczególny sposób prointeligencki, będąc pierwotnie sam konstruktem ideowym, wyrazem czasowego triumfu idei nad realiami społecznymi i ekonomicznymi, zwycięstwem marzeń jednej z inteligenckich grup, ziszczonych pierwotnie na Wschodzie przy pomocy nieoświeconych mas plebejskich. Po części wbrew swym ideowym założeniom władze reprezentujące ten ustrój realizowały zasadę prymatu woli nad materią. Eksponowano rolę kultury w społeczeństwie, dość ściśle określając jednak jej kanon treściowy. W warunkach polskich nie udało się władzom pozbawić inteligenckości wyraźnego wymiaru narodowego. Kultura polska była zbyt

silnie nasycona treściami narodowymi, by nowe władze rządzące w Polsce z nadania wschodniego sąsiada — świadome tego i mające z tej racji kompleksy — były w stanie wyeliminować wątki narodowe ze szkolnych podręczników i życia publicznego, nie narażając się przy tym na jeszcze silniejsze odrzucenie społeczne i obcość. Można zatem powiedzieć, że realny socjalizm, mimo modernizacji społeczeństwa polskiego, przedłużył w Polsce myślenie o świecie w kategoriach, przynajmniej po części, tradycyjnych i — wybiórczo — narodowych. Osłabił przebijanie się atrakcyjnej, zwłaszcza dla ludu, kultury masowej, niszczącej inteligencję, infantylizującej kulturę w ogóle.

W okresie PRL-u świadomość narodowa w jej formie tradycyjnej ulegała tym mniejszej modyfikacji, im większe było w społeczeństwie poczucie politycznego dyskomfortu i braku zamożności. W latach 70-tych, okresie względnego dobrobytu i otwartości na świat, aczkolwiek również głoszonej przez władze idei Polski jako państwa jednonarodowego, wydawało się, że myślenie Polaków w kategoriach narodowych ulega wyraźnemu osłabieniu, a odbieranie siebie w kategoriach państwowych, socjalistyczno-obywatelskich wzmocnieniu. Jednakże przełom dekady unaocznił siłę polskości w jej wymiarze narodowym, bardzo wyraźnie nawiązującym do przeszłości, w tym odwołującym się do katolicyzmu. Wyraźnie dostrzegalne zmiany nastąpiły w latach 90-tych. Łączą się one z wzrostem poczucia posiadania własnego, w pełni już niepodległego państwa, autentyczną otwartością na świat, na ogół wzrostem dobrobytu warstw dobrze wykształconych, zwłaszcza zaś środowisk wyróżniających się swą przedsiębiorczością, elit kraju. Powstająca powoli klasa średnia (także polski, niepełny jeszcze odpowiednik zachodniej klasy wyższej), aczkolwiek stanowi jeszcze mniejszość społeczeństwa, jest w stanie propagować — chociażby przez środki masowego przekazu — wzór jednostki nastawionej na materialny sukces, upodmiotowionej, samorealizującej się, spychając nacjonalizm poza obszar politycznej poprawności. Zostają powielane procesy, które na Zachodzie wystąpiły przed kilkudziesięciu laty. Narodowe wizje nie muszą — przynajmniej wśród ludzi sukcesu, a więc najbardziej liczącej się, opiniotwórczej części społeczeństwa — pełnić już funkcji kompensującej poniesione klęski, niemożność swobodnego samorealizowania się w sferze politycznej, gospodarczej bądź kulturalnej.

Sukces reform gospodarczych w Polsce lat 90-tych był wyraźnie uwanmkowany narodowo. Wynikał z gotowości do odłożenia w czasie (w okresie reformowania się) własnych, jednostkowych zysków

w imię przyszłego wspólnego sukcesu, mierzonego również w kategoriach narodowych. Gotowość do poświęcen malała wraz z upływem lat. Wartości narodowe uległy banalizacji. W sytuacji braku zagrożenia narodowego są słabiej manifestowane (aczkolwiek niekiedy traktowane mstrumentalme przez niektóre grupy społeczne i polityków), zwłaszcza w środowiskach ludzi sukcesu gospodarczego. Struktura wartości narodowych objawia się rzadziej niż niegdyś na poziomie świadomej codziennej działalności. Jest jednak wciąż podłożem codziermych postaw Polaków; zbanalizowanym w tym sensie, iż źródła tych postaw, mimo że mają charakter narodowy, nie są na ogół uświadamiane. Są traktowane częściej niż niegdyś jako «formalne», pozanarodowe, pozaideowe, mimo iż, co oczywiste, są nadal zagłębione w kulturze polskiej, przesiąkniętej wartościami narodowymi. Chociaż nie uległ zmianie kulturowy typ narodu polskiego (bo tak też być nie mogło w tak krótkim czasie), następuje wyciszenie etnicznych kategorii polskości na rzecz obywatelskich, a więc ewolucja rozkładu treści charakteryzujących polską wspólnotowość. Jest to jednak zbyt krótki trend, by można było wyprowadzać z tego daleko idące wnioski.

Białorusini są w Europie społeczeństwem wyjątkowym pod względem słabości spajających je więzi narodowych, niskiego poziomu narodowej świadomości. Wiek XIX był stuleciem narodów, jednak białoruski ruch narodowy powstał dopiero na początku wieku XX i nie znalazł w carskiej Rosji masowego poparcia ludności białoruskiej. W czasie upadku I Rzeczypospolitej na podobnym poziomie etnicznego — a nie narodowego — rozwoju byli Białorusini, Litwini, galicyjscy Ukraincy, podporządkowani Węgrom Słowacy i Austriakom Słowency. Jednakże z wymienionych grup etnicznych unarodowieniu nie ulegli tylko Białorusini. Dlaczego tak się stało?

Przyczyn słabości białoruskiego procesu narodotwórczego było wiele. Narodowa białorutenizacja oznaczała konieczność stworzenia własnej warstwy narodotwórczej i — co oczywiste — ideologii narodowej. Ten ogromny wysiłek mógł się dokonać w ówczesnych realiach społecznych przede wszystkim poprzez odwołanie się do ludu i jego kultury. O ile treści kultury ludu polskiego jedynie modyfikowały wypracowane przez elity wzory narodowe, to unowocześniające się, uprzemysławiające i urbanizujące społeczeństwo białoruskie XX wieku zostało w nieproporcjonalnie dużym stopniu uformowane przez treści wywodzące się z kultury chłopskiej. Zaciążyły one na procesie formowania się nowoczesnego narodu białoruskiego.

W społeczeństwie białoruskim tworzenie się zespołu uwarunkowań, w oparciu o które mogłaby nastąpić z czasem artykulacja idei politycznej podmiotowości, było silnie ograniczane przez władze carskie (zwłaszcza przed 1905 rokiem), a w latach władzy sowieckiej (zwłaszcza od lat trzydziestych) zostało praktycznie uniemożliwione. Rosjanie skutecznie przeciwstawiali się formowaniu narodu białoruskiego, doprowadzając w okresie stalinowskim do fizycznej ekstermmacji białoruskich środowisk narodowych rozwijających się w latach 1905–1929. Wpajali Białorusinom wiedzę, zgodnie z którą Wlk. Ks. Litewskie (a tym bardziej cała Rzeczpospolita) nie było ich państwem, odcinając ich w ten sposób od tradycji, która separowała ich od Rosjan, przekonywali natomiast do tego, iż Białorusini, Ukraincy i Rosjanie wywodzą się z wspólnego pnia etnicznego Rusi Kijowskiej. Społeczeństwo białoruskie zostało tak silnie związane z Rosją, że obecnie w swej znacznej części nie zdaje sobie sprawy z odrębności własnych interesów ekonomicznych, szukając ratunku dla swej gospodarki w Moskwie. Nie dopuszczono do powstania na Białorusi licznej klasy, która byłaby zainteresowana niezależnością kraju: inteligencji skupiającej się wokół poczucia własnej misji kulturowo-narodowej bądź klasy średniej zainteresowanej gospodarczo w niezależności własnego państwaJego stabilności prawnej i politycznej.

W dzisiejszym społeczeństwie białoruskim wyróżnić można dwa główne nurty nowoczesnej białoruskości. Pierwszy, dominujący — to białoruskość sowiecka, drugi, mniejszościowy — to białoruskość narodowa. Białoruskość sowiecka pojawiła się w wyniku wystąpienia szeregu specyficznych, rzadko gdzie indziej występujących okoliczności. Społeczeństwo białoruskie, do rewolucji październikowej prawie wyłącznie chłopskie (w nielicznych i niewielkich miastach Białorusini stanowili niewielki procent ich mieszkanców) nie wykształciło silnych elit narodowych, zatem w swej podstawowej masie posiadało świadomość etniczną, a nie narodową. W BSRS, gwałtownie poddającej swą ludność procesom industrializacji i urbanizacji, napływające do szybko rozrastających się miast masy chłopskie, dotychczas złączone jedynie więziami nawykowymi i w niewielkim stopniu poddane alfabetyzacji, nie miały najczęściej możności — z wyjątkiem lat 20-tych — ulec procesom narodowej białorutenizacji. Przechodziły zatem bezpośrednio od etniczności do sowieckości z pommięciem etapu narodowego. Toteż w BSRS ideologia sowiecka rozwijała się nie obok narodowej — jak było to chociażby w republikach nadbałtyckich — a zamiast

niej, w jej miejsce. Wyposażała lud białoruski, wcześniej myślący w kategoriach wsi, parafii, okolicy, w system szerszych odniesien społecznych, porządkowała mu nowy, miejski, ponadlokalny i coraz bardziej złożony świat. Nowe zideologizowane kategorie myślenia wyznaczały Białorusinom sens życia w nowych warunkach, zakorzeniały w nowym typie (w pełni już zalfabetyzowanej) wspólnoty sowieckiej. Zintegrowała ona rozpadające się postfeudalne (przedkapitalistyczne) struktury w oparciu o względnie nowoczesny (ideowo klasowy) system wartości i więzi społecznych. W ten sposób została radykalnie osłabiona potrzeba formowania się więzi narodowych.

Sowieckość przejawiała się na dwóch płaszczyznach. Po pierwsze, redukowała z czasem aspiracje wolnościowe, prospołeczny indywidualny aktywizm i nonkonformizm (będący źródłem sukcesów społeczeństw zachodnich), na rzecz podporządkowania się sterowanemu przez państwo kolektywowi, zapewnienia sobie poczucia bezpieczeństwa, mmimum materialnego zabezpieczenia. Poziom aspiracji dzisiejszych Białorusinów wynika w znacznym stopniu z ideałów życiowych tradycyjnej chłopskiej grupy etnicznej. Próba wprowadzenia trwałego sowieckiego zideologizowanego systemu mobilizacyjnego nie powiodła się. Istniał on bardziej na poziomie kolektywu niż jednostki i ostatecznie upadł wraz z rozpadem dawnego państwa i kompromitacją jego oficjalnej ideologii. Białorusmom brak głęboko uwewnętrznionego (odbieranego silnie emocjonalnie) systemu wartości, który mobilizowałby ich do zbiorowych działań.

Druga płaszczyzna, na której przejawia się białoruska sowieckość ma nieco inny charakter. Białorusini odrzucili — niewątpliwie pod wpływem Rosjan — «pańską» elitarną kulturę wraz z jej pojęciem narodowej dumy i — co ważne w społeczeństwie nie tak dawno jeszcze stanowym, gdzie chłopi tak długo pozostawali w faktycznej półniewoli — zdolnością do jednostkowego aktywizmu, poczuciem wolności, także honoru. Białoruskość ograniczona została do chłopskości, ludowości. Rosjanie — kontynuując politykę carskiej Rosji — wiele wysiłku włożyli w to, by białoruskość kojarzyła się z etnografizmem, folkloryzmem, regionalizmem. Działania te odniosły sukces.

Nie znaczy to, by Białorusini uważali się za Rosjan. Nie każde poczucie odrębności ma jednak charakter narodowy. Nie ma takiego charaktem również odrębność większości Białorusinów. W swej znacznej części odbierają oni siebie w kategoriach kulturowej, historycznej i terytorialnej podrzędności w stosunku do

Rosji i — niegdyś — ZSRS. Wlk. Ks. Litewskie było dawniej czymś więcej niż małą ojczyzną (prywatną — używając terminologii S. Ossowskiego), której mieszkańców spajają więzi nawykowe i (dla dawnej dziewiętnastowiecznej szlachty) czymś mniej niż narodową ojczyzną ideologiczną, którą w pełni była 1 Rzeczpospolita jako całość — chociaż łączyło w sobie elementy obu. Było ojczyzną regionalną. Również dzisiejsi Białorusini swoją białoruskość traktują w kategoriach silnie wykształconego regionalizmu. Ich tożsamość jest na ogół zbyt mało wykształcona, słabo umocowana emocjonalnie, by była narodową. Charakterystyczne w społecznościach chłopskich lokalizmy i partykularyzmy przybrały na Białorusi postać wyraźnie sformowanego prowincjonalizmu w stosunku do moskiewskiego centrum.

Wartość posiadania własnego białoruskiego państwa nie ma w pełni charakteru autotelicznego. W świadomości ludu brak tradycji pełnej zinstytucjonalizowanej niepodległości. Państwo białoruskie traktowane jest przez większość swoich obywateli instrumentalnie. Jego akceptacja jest funkcją korzyści, jakie można wynieść z jego istnienia (głównie natury socjalnej). Chętnie natomiast akceptuje się jego struktury jako autonomiczne (a nie w pełni niezależne), bowiem taka jest sowiecka tradycja. ZSRS uważano za własne państwo, którego Białoruś była autonomicznym składnikiem i ten typ myślenia tkwi mocno w świadomości dzisiejszych Białorusinów, zwłaszcza że niegdyś żyło im się znacznie lepiej niż obecnie. Społeczeństwo białoruskie — jak chyba żadne inne w tym stopniu w Europie — jest tworem XX wieku, ściśle rzecz biorąc tworem sowieckim. Zbiorowa pamięć społeczna niezwykle rzadko sięga przed 1917 rok. Historia to głównie to, co się przeżyło samemu. Ponieważ nie istnieje wyraźnie wykształcony naród białoruski, brak w społeczeństwie silnego poczucia posiadania własnej wielowiekowej historii. Stąd słabe uwewnętrznienie ideałów innych niż sowieckie. Wincuk Wiaczorka pisał przed laty: «z jednej strony, jest historia i kultura, a z drugiej — nie ma narodu przyjmującego tę historię i kulturę» [25].

Interesujące, jak sądzę, może być prześledzenie podstawowych wyznaczników określających podział społecznego, kulturowego i politycznego świata Białorusinów według kategorii «my» i «oni». Pojęcie «my» składa się z kilku zawężających się kręgów. Najobszemiejszy obejmował do końca lat osiemdziesiątych całą wspólnotę socjalistyczną, był jednak odczuwany dość słabo. Silnie odbierane było natomiast pojęcie wspólnoty sowieckiej w ramach dawnego ZSRS. Odniesienia te osłabły obecnie wyraźnie, zwłaszcza w stosunku

do republik nadbałtyckich traktujących ludność rosyjskojęzyczną jako spadek po epoce kolonializmu. Wciąż silne — i jak się wydaje nadrzędne — jest pojęcie «my — Słowianie», pod którym to określeniem rozumie się na co dzien Słowian Wschodnich: Rosjan, Białorusinów i Ukrainców, aczkolwiek w oczach Białorusinów powiększył się w ostatnich latach dystans dzielący Ukrainców od pozostałych członów tej triady. Ten typ wspólnotowości (słowianskiej) nie ma dla Polaków większego znaczenia i jest dla nich w dużym stopniu niezrozumiały (m.in. ze względu na nasz stosunek do Rosjan). Na Wschodzie wywodzi się z od dawna istniejącej silnej opozycji Rosji w stosunku do Europy, świadomości odrębności kulturowej (religijnej), duchowej, co łączy się z poczuciem lepszości, wyższości w stosunku do «zgniłego i materialistycznego» Zachodu. Niewątpliwie źródła tych postaw wywodzą się między innymi z wiary w siłę dawnego imperium rosyjskiego, a następnie ZSRS. Towarzyszył temu zarazem kompleks niższości w stosunku do Zachodu wynikający z jego materialistycznych przewag. Postawy te zostały po części przeniesione z kultury rosyjskiej na białoruską. Wzmocnione przekonaniem, iż zachodnie pomysły: w sferze gospodarczej — rynek, a politycznej — demokracja parlamentama, przynoszą Białorusi jedynie biedę i chaos. «Białorusini, w pojęciu władz — pisze Andrej Kisztymau o rządach carskich — zatrzymali się w punkcie «już nie Polacy, ale jeszcze nie Rosjanie». Ta ostatnia formuła funkcjonuje do dziś» [26] .

W społeczeństwie, którego jedynie niewielka część jest unarodowiona, przy braku tradycji państwowych, bardzo słabo wykrystalizowane jest pojęcie interesu narodowego, także racji stanu. Według badan M. Śliwinskiego i W. Czekmana: «Kraje, z którymi mieszkańcy Białorusi chcą współpracować gospodarczo to te, z którymi chcą współpracować w dziedzinie militarnej i te, których narodowości darzą największą sympatią. Interes narodowy jest postrzegany w sposób jednowymiarowy, co nie jest np. przypadkiem Litwy gotowej do współpracy militarnej z nielubianymi przez Litwinów Polakami, prawdopodobnie w myśl interesu nadrzędnego takiego jak racja stanu» [27] . Białorusini wciąz mają kłopoty z rozdzieleniem sfery sympatii i emocji od sfery szeroko pojętego interesu politycznego (w tym gospodarczego i militarnego), którego podstawą jest zwykle świadomość narodowa lub państwowa.

Sumując powyższe uwagi, można stwierdzić, że białoruskość w jej wymiarze sowieckim, dominującym we współczesnym społeczeństwie, wyraża się przede wszystkim w języku rosyjskim, nie unaradawiającym Białorusinów, lecz pełniącym funkcję środka

powszechnej komunikacji społecznej. Niesie on wartości — zwłaszcza kulturę rosyjską — odbierane przez społeczeństwo powierzchownie i przyjmowane dość płytko, bowiem pozbawione wymiaru narodowego, a więc sfery silnych emocji. Białoruskość ta jest czuła przede wszystkim na hasła klasowe, egalitaryzm społeczny. Wyraża się w postawach kolektywistycznych, przedmiotowych, silnej skłonności do podporządkowywania się władzy. Charakteryzuje ją niski poziom nonkonformizmu społecznego, słabość postaw aktywistycznych na poziomie jednostki, zwłaszcza samodzielnych inicjatyw o charakterze «oddolnym» (szczególnie tych wymierzonych we władze). Towarzyszy jej słabe zagłębienie w historii oraz skłonność do traktowania białoruskości w kategoriach regionalno-etnograficznych. Korzenie tego typu białoruskości mają trojaki charakter. Po pierwsze, tkwią w bardzo wyraźnie widocznych pozostałościach chłopskiej mentalności dzisiejszych mieszkańców białoruskich miast — niedawnych emigrantów z wiosek (zatem w ich przednarodowej etniczności). Po drugie, wywodzą się z przyjmowanej przez Białorusinów od dwóch stuleci kultury rosyjskiej, w znacznym stopniu o prowenienciji orientalnej, bizantyjsko-tatarskiej. Po trzecie, są tworem ideologii i — budowanej na podłożu kultury rosyjskiej — praktyki byłego ZSRS, w jej wymiarze politycznym, gospodarczym i kulturowym.

Tak rozumiana białoruskość obecna jest w mniejszym lub większym stopniu wśród wszystkich warstw społeczeństwa białoruskiego, również wśród narodowców. Ci ostatni budują jednak ideologię w znacznym stopniu sprzeczną z białoruskością sowiecką, co nie znaczy by na poziomie jednostek udawało im się całkowicie od niej uciec. Białoruskość narodowa różni się od sowieckiej językiem, w którym się wyraża (jest nim białoruski), silnym ładunkiem emocji towarzyszącym przeżywaniu swojej białoruskości (co zawsze charakteryzowało naród walczący o przetrwanie, a zwłaszcza jego aktywistów), także swoją częstą opcją prozachodnią, wyrażaną wprost lub uwidaczniającą się w okcydentalnym charakterze treści ją budujących, mechanizmach formowania się.

Rosyjski okazał się na Białorusi językiem wyjątkowo mało twórczym. To, co najwartościowsze w literaturze białoruskiej, powstaje — z małymi wyjątkami — wciąż w białoruszczyźnie, języku chłopów i bardzo wąskich miejskich elit. Białoruski jest bowiem dla literatów, intelektualistów, ich językiem narodowej ekspresji, tradycji, przeszłości ich kraju, jego kulturowej odrębności. Natomiast rosyjski był przyjmowany nie jako język narodowej

kontestacji, lecz egzystencjalnej i politycznej poprawności, międzyetnicznej komunikacji, język aspiracji materialnych, miejsko-kulturowych, a nie narodowych.

Władza na Wschodzie, nawet bez Boga i wymierzona w Boga, miała wymiar sakralny. Toteż tak trudno jej się było przeciwstawić w Rosji prezydenta Jelcyna, a obecnie na Białorusi prezydenta Łukaszenki. Zdecydowanie łatwiej o to wśród niewątpliwie najbardziej zokcydentalizowanego Białoruskiego Frontu Ludowego (BNF). Partia ta zrywa też pod innym względem z orientalną tradycją polityczną — wciąż widoczną w Rosji — zgodnie z którą na czele partii, ugrupowania politycznego, państwa, stoi przywódca nie mający wokół siebie politycznych partnerów, postaci znaczących, lecz partyjne masy (bądź zbiorowość aktywistów politycznych). Wybitny polityk usytuowany obok szefa partii lub prezydenta państwa staje się najczęściej jego konkurentem. Prezydent Łukaszenka nie dopuszcza do takich sytuacji. Prezydent Jelcyn osłabiał zagrożenie przeciwstawiając sobie polityków i w miarę możliwości rotując ich. BNF — co jest bardzo widoczne — wykształcił wielu zastępców Paźniaka, wręcz konkurentów; relacje w tej partii są bardziej partnerskie, a postawy bardziej indywidualistyczne niż ugmpowaniu proprezydenckim.

W białoruskiej opozycji narodowej zauważalna jest też nadreprezentacja katolików, zjawisko zawsze obecne w białoruskim ruchu narodowym, obserwowalne za szczególnym nasileniem zwłaszcza w okresie carskim. Dzisiejsza narodowa białoruskość wyróżnia się na tle całego społeczeństwa znacznie silniejszą opcją proeuropejską i dystansowaniem się od Rosji. Należy zdawać sobie sprawę z tego, że formowanie się narodu białoruskiego może następować w dzisiejszych czasach przede wszystkim w opozycji do rosyjskości. Zatem niejako z konieczności pozytywnym punktem odniesienia (wręcz sojusznikiem) staje się dla białoruskości narodowej i jej aktywistów — Zachód. Katolicko-okcydentalistyczne zabarwienie białoruskiej aktywności narodowej zrażało do niej prawosławne masy od samego początku powstania ruchu narodowego. Istniejąca w prawosławnej wspólnocie wschodniosłowiańskiej tradycja cezaropapistowska utrudniała rozwój separatyzmów narodowych (w Europie Środkowej często były one inicjowane przez kler katolicki, rzadziej protestancki). Dzisiejsza Białoruś jest obszarem styku dwóch kręgów kulturowych. Wywołane tym podziały nie są ani ostre, ani jednoznaczne. Niemniej jednak wydaje się oczywiste, że białoruskość sowiecka została uformowana pod przemożnym wpływem Rosji, natomiast tendencje narodowe — przy

całej niejednoznaczności tego procesu — przeczą tak rozumianej białoruskości, wyraźnie nawiązując do tradycji europejskiej, tamtejszych wartości i mechanizmów rozwoju społecznego. Zwolennikom sowieckiej białoruskości idea narodowa reprezentowana przez BNF, a więc powielająca typowe wzory europejskie, kojarzy się z faszyzmem, nacjonalizmem i zdradą narodową (a raczej «ludową»). Do pewnego stopnia współgrają z tymi poglądami tendencje wciąż obecne w Rosji, zgodnie z którymi Białoruś — to czast' Rossii, a Białorusini — to russkije [28]. «Slogany «Chcemy do Europy» — piszą Juraś Lichtarowicz i Uładzisłau Iwanou — przypominają czerwone tarcze z napisem: «Nigdy nie rozdzielą nas z bratnią Rusią» [29]. W mniejszym lub większym stopniu obecne w opcji narodowej, zwłaszcza BFN-owskiej, takie wartości, jak: indywidualizm, trójpodział władzy (w tym silny parlament), ciągłe ścieranie się na arenie politycznej różnych partii i poglądów wewnątrz partii (a więc silna rola partii w społeczeństwie), wolność jednostki, partnerskie stosunki między władzą a jednostką, własność prywatna, rządy demokratyczne (rządy prawa), gospodarka rynkowa — obce są znacznej części społeczeństwa białoruskiego, przede wszystkim zaś zwolennikom białoruskości sowieckiej.

Jak na razie, procesy narodowe mają niewielką szansę na gwałtowny rozwój. Więzi narodowe formowały się niegdyś w sytuacji braku wśród mas społecznych jakichkolwiek innych więzi ideologicznych (religijne uległy przeformułowamu i razem z klasowymi zostały z czasem na poziomie społeczeństwa podporządkowane więziom narodowym). Warstwy plebejskie XIX i XX-wiecznej Europy przechodziły od więzi nawykowych charakteryzujących małe wspólnoty lokalne — rozpadające się jednak w industrializujących się społeczeństwach — z konieczności do więzi szerszych, ideologicznych, prawie zawsze narodowych. Sytuacja na obecnej Białorusi jest inna. Więzi narodowe nie wchodzą w społeczną pustkę. Muszą wyprzeć inne więzi ideologiczne oparte na wartościach sowieckich. Nie jest to zatem powielenie dawnego procesu. Co więcej, tego typu wymiana więzi jest bardzo trudna, podobnie jak masowe zastąpienie jednej — w pełni już wykształconej — świadomości narodowej inną, co oznacza zmianę przynależności narodowej. Są to procesy występujące raczej na poziomie jednostek i stosunkowo niedużych grup społecznych, a nie całych wielomilionowych narodów.

Białoruscy narodowcy eksponowali na początku lat 90-tych ideę narodową w jej typowym wymiarze kulturowym, językowo-etnicznym. Opozycyjny działacz polityczny Wiktor Iwaszkiewicz stwierdza,

że w II połowie lat 80-tych ruch narodowy miał charakter antykomimistyczny, ale nie był ruchem demokratycznym. Interesowała go narodowa symbolika, a nie postulaty związane z prawami człowieka i podziałem władzy, które odbierano jako promoskiewskie[30]. Z czasem białoruski ruch narodowy począł coraz silniej eksponować potrzebę demokratyzacji państwa, przeprowadzenia reform politycznych i gospodarczych, budowy społeczeństwa obywatelskiego. Stało się to bardzo widoczne zwłaszcza w ostatnich latach tego dziesięciolecia. Na tę ewolucję wpłynęła również niechęć znacznej części społeczeństwa do przyjmowania idei narodowej. Okazało się, że trudno ją upowszechniać w społeczeństwie niedemokratycznym, w którym autorytarna władza odwołuje się do nastawionych anarodowo bądź wręcz antynarodowo mas; nie stwarza zatem szansy na szersze zaistnienie (propagowanie własnego programu) opcjom mniejszościowym. Zapewne białoruscy narodowcy liczą również na to, że wraz z pogłębianiem się kryzysu w państwie, coraz większa część społeczeństwa opowiadała się będzie za jego przebudową polityczną, w tym również za demokratyzacją.

Nie wydaje się realne na Białorusi — mimo iż niekiedy się tak twierdzi — zbudowanie w dającej się przewidzieć przyszłości narodu typu politycznego, zbliżonego do zachodnioeuropejskiego. Białorusini nie dysponują ani tradycją własnej państwowości, nieprzerwanej przez stulecia (jak jest to w Wielkiej Brytanii lub Hiszpami), ani też atrakcyjną ideologią, jaką upowszechniali rewolucjoniści francuscy pod koniec XVIII wieku. Ukształtowano ich nie jako naród typu politycznego, lecz jako społeczeństwo polityczne typu sowieckiego i zastąpienie politycznej sowieckości politycznym wymiarem narodu nie wydaje się przedsięwzięciem łatwym do zrealizowania.

W związku z prowadzoną na Białorusi dyskusją nad możliwością zbudowania społeczeństwa obywatelskiego należy zwrócić uwagę na to, że społeczeństwa takie kształtują się zawsze na podłożu narodowym. Narodowe wartości głęboko uwewnętrznione i zapewniające trwanie wspólnoty (stabilizujące społeczeństwo), umożliwiają rozwój społeczeństwa obywatelskiego, które jak się wydaje, przynajmniej na razie nie dysponuje wartościami tak silnie i trwale budującymi wspólnotowość odporną na kryzysy, jednoczącymi nie tylko w dobrobycie, ale i w biedzie, jakie posiada naród. Białorusini tego spajającego podłoża narodowego nie mają.

Między treściami budującymi dzisiaj polskość i białoruskość jest więcej różnic niż podobieństw. Podobieństwa dotyczą ich narodowego wymiaru: bardzo silnie nasycającego polskość i bardzo

słabo białoruskość. W polskości wyraźnie obecne są treści elitarystyczno-aktywistyczne (mimo jej plebeizacji w okresie PRL-u), w białoruskości silnie eksponowane są wartości plebejskie, nieobecne bądź też niezwykle słabe są w niej skłonności insurekcyjne (Polacy przyznali się do elit niegdysiejszej Białorusi, a elity te opowiedziały się za polskością; Białorusini mówiąc w uproszczeniu odrzucili je). Przyniesiona do Polski ze wschodu wraz z ustrojem sowieckość jest w Polsce bez porównania słabsza niż na Białorusi (i towarzyszy rozwiniętemu poczuciu narodowemu). Porównywalna z białoruską jest jedynie wśród byłych pracowników Państwowych Gospodarstw Rolnych (odpowiedników sowieckich sowchozów).

Białoruski ruch narodowy powstał zbyt późno (do czego w dużym stopniu przyczyniły się władze carskie), by w XX wieku ukształtować społeczeństwo białoruskie na wzór środkowo- lub zachodnioeuropejski. Władze moskiewskie w ZSRS nie dopuściły do powielenia zachodnich wzorów formowania się nowoczesnego społeczeństwa i narodu Białorusinów, niegdyś budujących wspólne państwo z Polakami, należących z nimi do jednego kręgu kulturowego, dyskryminowanych w dobie formowania się narodów językowo-etnicznych przez Polaków w II Rzeczypospolitej, dzisiaj różni z nimi daleko więcej niż niegdyś. Spośród dwóch społeczeństw, jedno zapatrzone jest głównie na wschód, na Rosję i do wspólnoty z nią się poczuwa, drugie, na zachód, Berlin, Londyn lub Waszyngton i tylko wraz z nimi widzi swoje miejsce w Europie i na świecie. Ich drogi — niezależnie od tego, jakie są nasze pragnienia — niewątpliwie w ostatnich 10 latach bardziej rozchodzą się niż schodzą.

---

[1] J. Szacki, O narodzie i nacjonalizmie, "Znak" 1997. Nr 3. S. 14.

[2] L. Greenfeld, Nationalism. Five Roads to Modernity, Harvard Univ. Press., Cambridge, Mass. – London 1992. S. 18.

[3] W. Wielhorski, Litwini, Białorusini i Polacy w dziejach kultury Wielkiego Księstwa Litewskiego, "Alma Mater Vilnensis". Londyn 1951. T. II. S. 153.

[4] O "wieloszczeblowej świadomości naródowej» mieszkańców ziem litewsko-białoruskich pisze J. Bardach w wielu swoich pracach, m.in.: J. Bardach, Polacy litewscy a inne narody Litwy historycznej. Próba analizy systemowej, [w:] Belarus, Lithuania, Poland, Ukraine. The Foundations of Historical and Cultural Traditions in East Central Europe. Ed.: J. Kłoczowski, H. Gapski, Lublin 1994. S. 363–370.

[5] J. Bardach, Polacy a narody Litwy historycznej — próba analizy systemowej, "Kultura i Społeczenstwo" 1994. Nr 2. S. 38.

[6] Tamże. S. 39.

[7] P. Bobrowskij, Możno-li odno wieroispowiedanije priniat' w osnowanije plemiennogo razgraniczenija sławian zapadnoj Rossii. (Po powodu

etnograficzeskago atłasa zapadno-russkich gubiernij i sosiednich obłastiej R. F. Erkerta), S.-Pietierburg [1864], przedstawia etnograficzne spisy prowadzone przed powstaniem styczniowym — na zlecenie — przez duchowieństwo guberni grodzieńskiej, z których wynika, że “parafianie, tak prawosławni, jak i katolicy, nazywani są Litwinani” (S. 14). “Nie tylko ci białoruscy chłopi nie nazywają siebie Białorusinami — zaznacza badacz rosyjski — nie tylko wielu duchownych, ale nawet i księża, nie mówiąc o ziemianach, Białorusinów uważają za Litwinów” (S. 25). Ani jeden ksiądz, zauważa Bobrowski, nie nazwał swych mówiących po białorusku parafian Polakami, lecz określił ich mianem Litwinów. Zrobiono tak, ponieważ Białorusini wchodzili niegdyś w skład państwa litewskiego (S. 25).

[8] E. Woyniłłowicz, Wspomnienia 1847–1928. Wydał, wstępem i przypisami opatrzył J. Iwaszkiewicz, cz. 1, Wilno 1931. S. VIII.

[9] [J. Czeczot], Piosnki wieśniacze z nad Niemna, Dniepra i Dniestra, Wilno 1845. S. XII.

[10] [J. Czeczot], Piosnki wieśniacze z nad Niemna i Dźwiny, niektóre przysłowia i idiomy, w mowie Sławiano-Krewickiej, spostrzeżeniami nad nią uczynionemi, Wilno 1846. S. VII.

[11] Tamże. S. V.

[12] Korespondencja A. Jelskiego z 12 XI 1883, “Kraj” 11/23 XII 1883. Nr 50, cyt. za: J. Jurkiewicz, Rozwój..., S. 98 (przyp. 512).

[13] Ossowski posługuje się dwoma pojęciami ojczyzny: prywatną i ideologiczną, wiążące odpowiednio z dwoma typami więzi: nawykową i ideologiczną; S. Ossowski, Dzieła. T. 3, Warszawa 1967. S. 210–211.

[14] W. Wielhorski, Narodowość Mickiewicza w świetle współczesnej socjologii i etnografii, “Alma Mater Vilnensis”, t. V, Londyn 1958. S. 104–105.

[15] Zob. R. Radzik, Formowanie się narodów w Europie Środkowo-Wschodniej, “Kultura i Społeczeństwo” 1993. Nr 4.

[16] Połączenie inteligenckiej ideologii prymatu kulturowego z chłopską ksenofobią i konserwatyzmem, w sytuacji napływu mas ludowych do miast i braku mechanizmów rozładowujących napięcia społeczne (gospodarcze, polityczne...), rodziło nacjonalizm.

[17] Zob. L. Wasilewski, Kresy wschodme. Litwa i Białoruś — Podlasie i Chełmszczyzna — Galicja Wschodnia — Ukraina, Warszawa–Kraków 1917. S. 108.

[18] Szerzej piszę o tym w: Literackie źródła nowoczesnej białoruskości, “Przegląd Powszechny” 1994. Nr 3.

[19] Szerzej piszę o tym w: Idea narodu białoruskiego w drukach narodników grupy petersburskiego pisma “Гомон”, “Slavia Orientalis” 1995. Nr 3.

[20] Cyt. za: I. W. Czakwin, P. W. Tierieszkowicz, Iz istorii stanowlenija nacyonalnogo samosoznanija biełorusow (XIV – naczało XX w.), “Sowietskaja etnografija” 1990. Nr 6. S. 47.

[21] H. I. Kaspiarowicz, Biełarusy. Farmirawannie biełaruskaj nacyi, [w:] Etnahrafija Biełarusi. Encykłapiedyja, Minsk 1989. S. 67, 70; zob. A. Ćwikiewicz, “Zapadno-russizn”. Narysy z historyi hramadzkaj myśli na Biełarusi u XIX i paczatku XX w., Miensk 1929; M. O. Kojałowicz, Istorija russkogo samosoznanija. Po istoriczeskim pamiatnikam i naucznym soczinienijam, Minsk 1997 (wyd. 4).

[22] L. Wasilewski, Litwa i Białoruś. Zarys historyczno-polityczny stosunków narodowościowych, Warszawa-Kraków 1925. S. 134–135; P. Wróbel, Kształtowanie się białoruskiej świadomości narodowej a Polska, Warszawa, 1990. S. 21–22.

[23] O działalności Narodowej Demokracji na ziemiach wschodnich byłej Rzeczypospolitej pisali m.in.: T. Mistewicz, Zagadnienia rewindykacji terytorialnych

w ideologii polskiego ruchu nacjonalistycznego do roku 1918, “Dzieje Najnowsze” 1986. Nr 1; J. Jurkiewicz, Rozwój polskiej myśli politycznej na Litwie i Białorusi w latach 1905–1922, Poznań, 1983. S. 26–30; L. Wasilewski, Litwa i Białoruś. Przeszłość — teraźniejszość — tendencje rozwojowe, Kraków, 1912. S. 334–340; R. Wapiński, Narodowa Demokracja 1893–1939. Ze studiów nad dziejami myśli nacjonalistycznej, Wrocław 1980.

[24] S. Grabski, Pamiętniki, t. II. Do druku przygotował i wstępem opatrzył W. Stankiewicz, Warszawa, 1989. S. 173 (Związek Sowiecki formalnie jeszcze wówczas nie istniał, powstał w 1922 r.).

[25] “Nieformały” — kto wy?, “Nioman” 1988. Nr 6. S. 161, cyt za: W. Czarnou, Biełaruski nacyjanał-kansierwatyzm: prablemy i pierspiektywy, “Hramadzianskaja alternatywa. Hramadska-palityczny analityczny biuleteń” 1999. Nr 3. S. 12.

[26] A. Kisztymau, Listy Rosjanina Białorusina, w: Inna Białoruś. Historia — polityka — gospodarka. Przekład E. Komowska-Michalska, Warszawa, 1999. S. 170.

[27] M. Śliwiński, W. Czekman, Białoruś: ziemia niczyja?, “Obóz”, 1996. Nr 30. S. 26.

[28] Zob. L. Barszczewski, Suczasnaja forma biełaruskaj nacyjanalnaj idei i wyratawannie Biełarusi, “Hramadzianskaja alternatywa. Hramadska-palityczny analityczny czasopis”, 1999. Nr. 1. S. 28–29.

[29] J. Lichtarowicz, U. Iwanou, Biełaruskaja nacyja: mif albo reczaisnasć (jaszcze adzin pohlad na staruju prablemu), “Hramadzianskaja alternatywa. Hramadska-palityczny analityczny czasopis”, 1999. Nr. 1. S. 10.

[30] Materyjały pasiadżennja “kruhłaha stała” palitołahau: “Biełaruś: koniec 1980-ch hodow. Chożdienie po mukam ili…”, “Adkrytaje hramadstwa”, 1998. Nr 2. S. 32, cyt. Za: W. Czarnou, Biełaruski nacyjanał-kansierwatyzm: prablemy i pierspiektywy, “Hramadzianskaja alternatywa. Hramadska-palityczny analityczny biuleteń”, 1999. Nr. 3. S. 12.

Аляксандр Краўцэвіч (Гродна, Беларусь)

Некалькі заўваг пра польскасць і беларускасць у гістарычным кантэксце

Паняцце нацыянальнай ідэі, дзеля абмеркавання якога сабраўся наш «круглы стол», надзвычай цяжка паддаецца вызначэнню, зрэшты, як большасць тэрмінаў, звязаных з вывучэннем адносін паміж людзьмі. Шматпланавасць і складанасць тэрміну «нацыянальная ідэя» відна ўжо з назваў раздзелаў праграмы нашай канферэнцыі, дзе выдзелены філасофска-метадалагічныя, культуралагічныя, грамадскія, гістарычныя яе аспекты. Яшчэ адным пацвярджэннем складанасці праблемы з'яўляецца тая акалічнасць, што ніхто з прысутных тут высокаадукаваных калег не «замахнуўся» на акрэсленне паняццяў «ідэя беларускасці» альбо «ідэя польскасці».

Напэўна, названы тэрмін можна аналізаваць, акрамя іншага, і ў кантэксце галоўнай стратэгічнай задачы, вырашэнню якой служыць нацыянальная ідэя, менавіта задачы выжывання пэўнай этнічнай супольнасці ў гістарычнай перспектыве. І адсюль вынікае адно з азначэнняў нацыянальнай ідэі, менавіта, як **праграмы выжывання нацыі**.

Гістарычная практыка паказала, што пры ўсёй індывідуальнасці і непаўторнасці гістарычных лёсаў розных этнасаў, механізмы рэалізацыі гэтай праграмы выжывання адныя і тыя ж для ўсіх народаў. Галоўным з гэтых механізмаў, сродкаў ці рычагоў можна лічыць дзяржаву. Вось і на нашым спатканні практычна ў кожным выступленні пра польскасць ці беларускасць гаворка ідзе аб польскай ці беларускай дзяржаве. Рызыкну нават удакладніць тэму нашай сустрэчы — «беларуская дзяржаўная ідэя і польская дзяржаўная ідэя».

Не выклікае сумнення прыналежнасць этнасу і дзяржавы да паняццяў аднаго класа, паколькі яны абодва звязаны з арганізацыяй жыццядзейнасці буйных чалавечых супольнасцей. Дзяржава — гэта арганізацыя больш позняя і больш эфектыўная ў выкананні гэтай функцыі. Узаемаадносіны паміж этнасам і дзяржавай — вялікая і складаная праблема, якая патрабуе дасканалага вывучэння іх гістарычнай практыкі.

Выкарыстанне дзяржаўнай арганізацыі для рэалізацыі нацыянальнай ідэі (такое разуменне функцыі дзяржавы сфарміравалася ў новы і найноўшы час) — справа адказная і няпростая, яна патрабуе асцярожнасці і ўмення ў кіраванні гэтым

наравістым канём. Калі параўнаць, то ўмелым вершнікам — кіраўніком дзяржавы — з'яўляецца нацыянальная эліта. Часам здараецца, што конь выходзіць з-пад кантролю вершніка. Пра гэта сведчыць прыклад сённяшняй Беларусі, дзе дзяржаўная арганізацыя толькі ў малой ступені (найперш, фактам свайго існавання) выступае як механізм рэалізацыі беларускай нацыянальнай ідэі ці праграмы выжывання беларускага этнасу. І, наадварот, прыклад суседняй Латвіі паказвае, як можна рэалізоўваць ідэю карэннай нацыі, нават ва ўмовах яе колькаснай меншасці ў краіне.

Асноўная праблема, драма і нават трагедыя беларускага этнасу, галоўная прычына ягонага глыбокага крызісу працягласцю больш чым у тры стагоддзі — страта нацыянальнай эліты. Страта праз паланізацыю XVII–XVIII стст. (больш добраахвотную), русіфікацыю ў XIX–XX стст. (больш прымусовую), праз фізічнае вынішчэнне ў сталінскіх засценках, праз выпустошванне савецкім таталітарызмам. Напэўна, многія з беларускіх адраджэнцаў зведалі пачуццё роспачы ад усведамлення безнадзейнасці высілкаў некалькіх пакаленняў беларускай інтэлігенцыі, многіх таленавітых і моцных людзей, калі ўсё, што яны рабілі, сплывала, як вада ў пясок, і кожная новая генерацыя пачынала ўсё ад пачатку, ад нуля.

Галоўная задача сённяшняга дня — выхаванне вершніка, беларускай нацыянальнай эліты, кіраўніка дзяржавы, носьбіта і рэалізатара нацыянальнай ідэі, працаўніка над паўнацэнным развіццём нацыянальнай эканомікі і культуры, выканаўцы праграмы выжывання нацыі.

Калі параўноўваць сённяшні стан беларускасці і польскасці, то розніца між імі ў поспехах і ступені рэалізацыі нацыянальнай ідэі. Калі Польшча працуе над узмацненнем сваёй эканамічнай і культурнай пазіцыі ў Еўропе і свеце, то надзённай задачай беларускага этнасу з'яўляецца элементарнае выжыванне ў бліжэйшай гістарычнай перспектыве.

Гістарычныя абставіны, наша суседства і суседства Расіі прычыніліся да актыўных беларуска-польскіх адносін, якія не заўсёды былі прыязнымі і добрасуседскімі, развіваліся часам у духу суперніцтва і барацьбы. Польскасць умацоўвала свае пазіцыі і за кошт беларушчыны.

Мне здаецца, што важнейшай справай сённяшняй і іншых такіх сустрэч з'яўляецца спрыянне пераўтварэнню барацьбы ў супрацоўніцтва, каб не паўтарылася практыка міжваеннага часу, якая пакінула нам у спадчыну ўзаемны недавер, што

выступае часта на ўзроўні падсвядомасці. Інерцыя той практыкі часам праяўляецца і сёння, напрыклад, у дзеяннях каталіцкага касцёла ў Беларусі. Мы павінны быць удзячныя польскім святарам-місіянерам, якія праводзяць вялікую работу па адраджэнню ў нашай краіне духоўнасці, найперш, духоўнасці хрысціянскай. Аднак здараюцца прыклады разумення дзейнасці касцёла як механізма ўзмацнення польскай прысутнасці ў нашай краіне. Прывяду адзін свежы прыклад. У газеце Гродзенскай каталіцкай епархіі «Слова Жыцця» ад 25 чэрвеня 2000 г. першы артыкул на першай старонцы пачынаецца з выдзеленага тлустым шрыфтам наступнага выказвання: «Не шкадуйце ахвяраў на будоўлю касцёла на Крэсах, бо Каталіцкі Касцёл на Крэсах у часы няволі ўратаваў нашу душу і мову польскую.

Хто любіць Айчыну, няхай ратуе Крэсы, каб сталі Польшчай не толькі геаграфічна, але мовай і духам.

Каталіцкі Касцёл на Крэсах — гэта праўдзівы КОР (Korpus Ochrony Pogranicza), ахоўнік польскай мовы і душы».

Трохі ачуўшыся ад шоку, пачаў чытаць далей і высветліў, што артыкул прысвечаны аднаўленню касцёла ў Капцёўцы пад Гродна, а тэкст, вынесены ў пачатак, гэта цытата са звароту да вернікаў камітэта будовы касцёла ў 1936 г. Тым не менш, узнікае пытанне, ці падзяляе кіраўніцтва касцёла гэтае выказванне ці палітычную праграму, змешчаную ў пачатку першай старонкі сваёй газеты?

З другога боку, у беларускай прэсе, а часам і ў гістарычных працах сустракаюцца непрыкрыта палонафобскія выказванні [1].

З уласнага вопыту пераканаўся, што гэтая інерцыя ўзаемнага недаверу адсутнічае сярод навуковай інтэлігенцыі. Наша задача — напрацоўка праграм, форм і метадаў польска-беларускага супрацоўніцтва на будучыню.

---

[1] Каб пераканацца ў гэтым, дастаткова прачытаць параграф, прысвечаны польска-савецкай вайне 1920 г. у сінтэзнай працы для студэнтаў і настаўнікаў: Ковкель И., Ярмусик Э. История Беларуси с древнейших времен до нашего времени. Минск, 1998. С. 360–392.

Алесь Смалянчук (Гродна, Беларусь)

Беларускі рух пачатку XX ст. і ідэя палітычнай нацыі

З'яўленне ідэі палітычнай нацыі ў грамадскім і палітычным жыцці Беларусі і Літвы непарыўна звязана з феноменам так званай краёвасці пачатку XX ст. Асноўным пастулатам краёвай ідэалогіі было сцвярджэнне, што ўсе карэнныя этнасы беларуска-літоўскага краю ўтвараюць адзіную нацыю, якую часта называлі «нацыяй літвінаў». Да гэтай нацыі належыць кожны, хто адчувае сябе грамадзянінам краю, незалежна ад этнічнасці, сацыяльнага паходжання і культурнай арыентацыі.

Ідэалогія краёвасці выразна супрацьстаяла этнічнаму нацыяналізму. Яна нарадзілася сярод літоўскіх і беларускіх палякаў, свядомасць якіх часта вызначалася формулай gente Lithuaniae, natione Polonus альбо gente Ruthenus, natione Polonus. Першымі з прапагандай краёвых поглядаў у друку выступілі Раман Скірмунт, Баляслаў Ялавецкі, Міхал Ромер, Канстанцыя Скірмунт і інш.

Адзінства ў разуменні краёвай ідэі не было. Краёвасць Міхала Ромера прадугледжвала зліццё ўсіх карэнных этнасаў краю і фарміраванне новай палітычнай нацыі. Раман і Канстанцыя Скірмунты ўспрымалі краёвасць як беларуска-літоўскі патрыятызм, дамінаванне агульнакраёвых інтарэсаў над патрэбамі асобных этнасаў і сацыяльных груп. Для Людвіка Абрамовіча краёвая ідэалогія зводзілася да добрасуседскага сужыцця ўсіх этнасаў краю. У масавай свядомасці большасці прадстаўнікоў мясцовай польскай грамадскасці, якая падтрымала краёўцаў, краёвасць трактавалася чыста прагматычна як тактычны сродак дзеля ўмацавання польскасці ў перыяд нацыянальна-культурнага адраджэння народаў краю. Пры гэтым рознагалоссі ўсе краёўцы ўспрымалі беларуска-літоўскі край як суб'ект гісторыі і працавалі над яго ператварэннем у суб'ект палітыкі. Іх палітычная канцэпцыя эвалюцыянавала ад патрабавання аўтаноміі «гістарычнай Літвы» з соймам у Вільні да яе дзяржаўнай незалежнасці [1].

Першыя кантакты беларускіх дзеячаў з краёўцамі адбываліся ўжо ў часы рэвалюцыі 1905–1907 гг. У № 46 ад 13(26).04. 1906 г. «Gazety Wileńskiej», кіраўніком якой з'яўляўся Міхал Ромер, быў надрукаваны артыкул Антона Луцкевіча, прысвечаны аграрнай праграме Беларускай Сацыялістычнай Грамады

(«Program agrarny»). А. Луцкевіч схаваў сваё аўтарства пад псеўданімам Ян Мялешка.

Кантакты прыкметна ўзмацніліся ў 1910 г., калі ў Вільні ўзнікла масонская ложа «Лучнасць», сярод заснавальнікаў якой былі браты Луцкевічы. Гэта ложа аб'ядноўвала прадстаўнікоў дэмакратычных плыняў польскага, беларускага, літоўскага, яўрэйскага і рускага этнасаў. Большасць з іх падзяляла краёвыя погляды. У 1911 г. у «Лучнасць» быў прыняты Міхал Ромер, які хутка стаў адным з прызнаных масонскіх кіраўнікоў [2]. Дзякуючы яго асабістым якасцям, уменню пераканаць і павесці за сабой, віленскія масонскія ложы (у 1911 г. была створана ложа «Літва», у 1914 г. — ложа «Беларусь») сталі моцнымі цэнтрамі прапаганды краёвасці і ідэі палітычнай нацыі ў якасці яе найважнейшай састаўной часткі [3].

Аналіз публікацый Антона і Івана Луцкевічаў дазваляе сцвярджаць, што ў гэты перыяд дзеячы беларускага руху падзялялі асноўныя пастулаты краёвасці. Магчыма паслярэвалюцыйная палітычная рэакцыя, якую звычайна звязваюць з дзейнасцю вядомага расійскага рэфарматара і кіраўніка ўрада Пятра Сталыпіна, разуменне ўнутранай слабасці палітычнага беларускага руху спрыялі адыходу яго кіраўніцтва ад пэўнага сацыяльнага і этнічнага радыкалізму. Можна сцвярджаць, што ў перыяд з 1907 па 1916 гг. адбывалася лібералізацыя беларускага руху і перамяшчэнне галоўнага акцэнту дзейнасці з палітыкі ў культурна-асветніцкую галіну. Кіраўнікі беларускага руху (браты Луцкевічы і Вацлаў Ластоўскі) не толькі прынялі ідэю палітычнай нацыі, але і актыўна яе прапагандавалі.

На пачатку лістапада 1911 г. на сустрэчы з удзелам Івана Краскоўскага, Антона Луцкевіча, Браніслава Крыжаноўскага, Зыгмунта Нагродскага і Міхала Ромера была выказана думка пра выданне ў Вільні рускамоўнага дэмакратычнага штотыднёвіка краёвага накірунку [4]. Мэтай выдання была прапаганда краёвай ідэалогіі ў яе ліберальна-дэмакратычным варыянце сярод рускай грамадскасці Вільні. Аднак непасрэдных вынікаў гэтая размова не мела. Толькі ўвосень 1912 г. напярэдадні выбараў у Дзяржаўную думу ідэя пачала набываць канкрэтныя формы. На гэты раз ініцыятыву ўзяў у свае рукі Антон Луцкевіч.

18.09(1.10).1912 г. выйшаў першы нумар «Вечерней газеты». Падпісаў яго да друку ў якасці рэдактара Ф. Хатэнка. Але сапраўдным кіраўніком газеты і аўтарам большасці «перадавых» артыкулаў быў А. Луцкевіч. Пра гэта сведчаць шматлікія запісы ў дзённіку М. Ромера. Апроч таго, сапраўднага кіраўніка газеты

заўважылі агенты Дэпартамента паліцыі [5]. «Вечерняя газета» адразу прыцягнула ўвагу віленскай грамадскасці. Гэтаму спрыяў высокі ўзровень публіцыстыкі.

Прапаганда краёвасці і ліберальна-дэмакратычнай ідэалогіі, якую разгарнула «Вечерняя газета», адыграла сваю ролю падчас абрання ўдзельнікаў віленскага губернскага выбарчага сходу па так званай «рускай курыі». Газета, сапраўды, паспрыяла распаўсюджванню сярод рускай грамадскасці Вільні ідэй ліберальных дэмакратаў. Гэта паўплывала і на выніку выбараў. Адначасова высветлілася, што газета знайшла свайго чытача, і Антон Луцкевіч вырашыў працягваць выданне. Магчыма ўжо ў гэты час у яго ўзнік план цэнтралізацыі віленскага дэмакратычнага і краёвага друку, пра які пазней згадаў у сваім Дзённіку М. Ромер [6].

Істотнай часткай плана было выданне штодзённай польскамоўнай газеты. Гэты праект А. Луцкевіч збіраўся рэалізаваць у цесным кантакце з польскімі дэмакратамі. Аднак перамовы з групай польскіх віленскіх дэмакратаў-краёўцаў (галоўным апанентам А. Луцкевіча быў Л. Абрамовіч) закончыліся безвынікова. Беларусы вырашылі дзейнічаць самастойна.

8(21).12.1912 г. выйшаў першы нумар «Кур'ера краёвага». Яго рыхтаваў Язэп Манькоўскі, які даволі актыўна ў гэты час працаваў у асяроддзі віленскіх беларусаў, а праграмны артыкул напісаў Антон Луцкевіч [7]. М. Ромер досыць высока ацэньваў узровень публіцыстыкі першых нумароў «Кур'ера». Галоўнай прычынай поспеху новай «польскай» газеты ён лічыў ідэйнае кіраўніцтва з боку Антона Луцкевіча і непасрэдны ўдзел беларускага дзеяча ў падрыхтоўцы яе нумароў да выдання. У сваіх ацэнках «Кур'ера» М. Ромер неаднаразова звяртаў увагу на ролю А. Луцкевіча: «Адным з галоўных, хоць звонку непрыкметных супрацоўнікаў газеты, з'яўляецца Антон Луцкевіч, адзін са стаўпоў «Нашай Нівы». Гэта, магчыма, самы дзелавіты работнік і самая здольная галава беларускага народнага руху. Адначасова ён рэдагуе «Вечернюю газету». Антон Луцкевіч трымаецца трохі ў цені, не становіцца на чале «Кур'ера краёвага», але фактычна выконвае партыю першай скрыпкі. Ён аказвае рашаючы ўплыў на кірунак і арганізацыю газеты» [8].

Такім чынам, у канцы 1912 г. пад кантролем віленскага беларускага кола знаходзіліся чатыры выданні: два беларускія штотыднёвікі — «Наша Ніва» і «Саха», адно польскамоўнае — штодзённая газета «Кур'ер краёвы» і адно рускамоўнае — штодзённая «Вечерняя газета».

Што ўяўляла пазіцыя гэтых выданняў па асноўных пытаннях жыцця беларуска-літоўскага краю?

У праграмных артыкулах першых нумароў «Вечерней газеты» і «Кур'ера краёвага» А. Луцкевіч сфармуляваў галоўныя задачы выданняў, якія цалкам адпавядалі дэмакратычнаму варыянту краёвасці і адвяргалі канцэпцыю этнічнага нацыяналізму.

«Вечерняя газета» № 1 ад 18.09(1.10).1912 г.: «У нас ніякім чынам нельга зыходзіць з інтарэсаў якой-небудзь адной нацыянальнай групы. Ва ўмовах разнастайнасці нацыянальнага складу насельніцтва трэба ўвесь час мець на ўвазе інтарэсы краю, як адзінага цэлага. Толькі ў гэтым выпадку магчыма нармальнае развіццё кожнай асобнай народнасці. Усведамленне, што ўсе мы, жыхары гэтай зямлі, з'яўляемся грамадзянамі Краю — вось нашая зыходная кропка пры высвятленні патрабаванняў розных груп насельніцтва». Поўнае задавальненне і нацыянальных і сацыяльных патрабаванняў А. Луцкевіч звязваў з устанаўленнем дэмакратычнага ладу. Пад апошнім разумелася правядзенне ў жыццё ў поўным аб'ёме «вялікіх палажэнняў», абвешчаных яшчэ Маніфестам 17 кастрычніка 1905 г.».

У праграмным артыкуле першага нумара «Кур'ера» падкрэслівалася небяспека ваяўнічага шавінізму, які «ўносіць у народныя масы ўзаемную нянавісць і ўнутраную барацьбу, пагражае распадам краю і стратай ім магчымасці абараняцца ад людзей, якія імкнуцца знішчыць на гэтай зямлі ўсялякае пачуццё асобнасці». Між тым, «у Краі, дзе побач з літоўцам жыве паляк, побач з беларусам — яўрэй, у Краі, няшчасны лёс якога прадвызначыў ягонае адставанне і пазбавіў магчымасці свабоднага развіцця, няма месца для ўнутранай барацьбы. А. Луцкевіч заклікаў усіх «грамадзян Краю» да працы на ягоную карысць і на карысць прыгнечанага народа.

Тэрмін «грамадзянін Краю», адзін з асноўных з пункту гледжання канцэпцыі палітычнай нацыі, шырока ўжываўся на старонках «Кур'ера» і «Вечерней газеты». Аўтары публікацый даводзілі, што жыццёва важныя для краю пытанні павінны вырашацца з улікам інтарэсаў усіх этнасаў Беларусі і Літвы [9], асуджалі велікарускі і велікапольскі шавінізм [10], заяўлялі пра неабходнасць барацьбы з праявамі шавінізму сярод беларусаў і літоўцаў [11], выкрывалі сутнасць дзейнасці так званага «Белорусского общества» як арганізацыі велікарускіх шавіністаў у беларускай «вопратцы» [12] і інш.

Асновай краёвай згоды лічылася супрацоўніцтва дэмакратычных сіл усіх этнічных рухаў [13]. Краёвасць досыць натуральна

прыводзіла да дэмакратычных поглядаў: «Усё больш ясным становіцца той шлях, які мясцовым рускім людзям падказвае само жыццё. Як грамадзяне краю мы павінны ўважыць яго карэннае насельніцтва, прыслухацца да ягонага голасу і пажаданняў, лічыць яго інтарэсы сваімі інтарэсамі і працаваць на агульную карысць» [14]. У сваю чаргу, дэмакратызм, які зыходзіў з павагі да народных патрабаванняў, непазбежна нараджаў краёвую пазіцыю [15].

Абодва выданні пашыралі ідэалогію краёўцаў-дэмакратаў сярод грамадства Беларусі і Літвы. «Вечерняя газета» рабіла гэта сярод рускіх, але не пакідала цалкам па-за ўвагай і палякаў. У шэрагу артыкулаў апошніх спрабавалі пераканаць у тым, што толькі іх шчыры паварот да дэмакратыі можа гарантаваць будучыню польскай грамадскаці Беларусі і Літвы [16].

А вось для «Кур'ера краёвага» пашырэнне дэмакратычных поглядаў сярод польскай грамадскасці было адной з галоўных задач. Антон Луцкевіч у сваіх артыкулах даволі часта апеляваў да гістарычных традыцый: «З паняццем польскасці заўсёды звязвалася паняцце свабоды», «Як некалі з іменем паляка атаясамлівалася вольнасць, так зараз наша (польская. — *А. С.*) нацыянальная будучыня звязана з дэмакратыяй» [17].

А што ж «Наша Ніва»? Нават павярхоўны аналіз публікацый галоўнай беларускай газеты ўказвае на тэматычны паралелізм з матэрыяламі «Кур'ера краёвага» і «'Вечерней газеты». У першую чаргу, гэта прапаганда краёвай ідэалогіі ў яе дэмакратычным варыянце і барацьба з этнічным шавінізмам [18]. Падчас выбарчай кампаніі ў IV Дзяржаўную думу «Наша Ніва» падтрымала кандыдатаў, якіх адстойвала «Вечерняя газета». У адным з артыкулаў «Нашай Нівы» адзначалася: «[...] Мы, беларусы, можам верыць толькі шчырым расійскім прагрэсістам, каторыя зрадніліся з нашым Краем, лічаць сябе грамадзянамі нашай старонкі» [19]. Усе выданні вялі сумесную барацьбу супраць вялікапольскага і вялікарускага шавінізму. Яны разам давалі адпор нападкам шавіністычнага друку. У першую чаргу, гэта тычылася «Виленского вестника» і «Гонца цодзеннэго» [20].

Бадай, самыя цікавыя матэрыялы "Вечерней газеты" і "Кур'ера краёвага" - гэта матэрыялы, якія распавядалі пра беларускі рух. Яны займалі значнае месца ў абодвух выданнях. Ужо ў гэтым праяўляўся "беларускі ўхіл" краёўца Антона Луцкевіча. Публікацыі абаранялі "Нашу Ніву" і ўвесь беларускі рух ад абвінавачванняў вялікарускіх і вялікапольскіх шавіністаў, якія імкнуліся

давесці, што няма ніякага беларускага руху, а ёсць толькі "польская" або, адпаведна, "руская" інтрыга".

І рускамоўнае, і польскамоўнае выданні імкнуліся выклікаць сімпатыі да беларускага руху. «Вечерняя газета» асцярожна згадвала пра мясцовыя беларускія карані большасці рускай грамадскасці краю [22]. «Кур'ер краёвы» заклікаў шукаць згоду і паразуменне з беларусамі. Пры гэтым падкрэсліваліся дэмакратычныя тэндэнцыі ў беларускім руху: «Шчыры дэмакратызм беларускага руху… ягоная лаяльнасць у адносінах да суграмадзян іншых нацыянальнасцяў — гэта гарантыя, што нашы імкненні знойдуць жывы водгук сярод беларусаў» [23].

Такім чынам, у перыяд 1911–1915 гг. сканцэнтраваны ў руках беларусаў друк у дачыненні да нацыянальнай праблемы выразна дэманстраваў сваю прыхільнасць да ідэі палітычнай нацыі. Але паўстае пытанне, наколькі шчырымі былі беларускія дзеячы ў сваёй прапагандзе ідэі палітычнай нацыі або краёвасці ў цэлым?

Аналіз крыніц, якія маюцца ў нашым распараджэнні, дазваляе гаварыць пра выключна прагматычнае выкарыстанне беларусамі краёвай ідэалогіі. У краёвасці яны бачылі сродак, які дазволіць узмацніць пазіцыі беларускага этнасу ў нацыянальна-культурным і грамадска-палітычным жыцці Беларусі і Літвы. Так, напрыклад, прапаганда на старонках «Кур'ера» неабходнасці паразумення палякаў з беларусамі аргументавалася не толькі інтарэсамі сумеснай барацьбы з велікарускім шавінізмам [24]. Аўтары публікацый заявілі пра адсутнасць выразных перспектыў далейшага развіцця польскага руху ў беларуска-літоўскім краі [25]. Тут відавочны «беларускі ўхіл» краёвасці Антона Луцкевіча і іншых дзеячаў нашаніўскага кола. Беларуская пазіцыя далёка не заўсёды адпавядала разуменню краёвасці М. Ромерам, найбольш паслядоўным прыхільнікам ідэі палітычнай нацыі.

Сутнасць беларускага разумення краёвасці досыць дакладна вызначылі апаненты Луцкевічаў са штотыднёвіка «Пшэглёнд Віленьскі», які ўзначальваў Л. Абрамовіч. Апошні сцвярджаў, што пазіцыя беларусаў грунтавалася на адсутнасці веры ў магчымасць захавання польскасці ў беларуска-літоўскім краі. Да гэтага трэба дадаць перакананне кіраўнікоў беларускага руху, што беларускія і літоўскія палякі з'яўляюцца толькі нашчадкамі паланізаваных літоўцаў і беларусаў. Такая пазіцыя нараджала патрабаванні, каб польская грамадскасць працавала дзеля развіцця свядомасці беларусаў і літоўцаў. «Пшэглёнд» катэгарычна

адвяргаў падобныя заявы. Ён неаднаразова абвінавачваў «Кур'ер» у «пабочных уплывах» [26]. Аднак раскрываць таямніцу беларускага польскамоўнага выдання палякі не сталі.

«Беларускі ўхіл» можна заўважыць і ў асобных артыкулах «Вечерней газеты»: «Справа культуры, справа прагрэсу настолькі важная, што яе павінен падтрымліваць кожны грамадзянін Краю. Тут няма месца для меркаванняў нацыянальнага эгаізму: хто можа, той павінен садзейнічаць культурным намаганням сваіх слабейшых суседзяў, з якімі яго моцна звязаў гістарычны ход падзей» [27].

Ёсць усе падставы сцвярджаць, што беларусы нашаніўскага кола і, у першую чаргу, А. Луцкевіч разумелі краёвасць як сужыцце розных этнасаў краю. У гэтым сужыцці яны імкнуліся забяспечыць за ўласным этнасам лепшыя ўмовы. Дарэчы, гэта набліжала іх пазіцыю да пазіцыі групы Людвіка Абрамовіча, але гэтае ж падабенства непазбежна рабіла іх апанентамі. А. Луцкевіч спадзяваўся, што прапаганда ідэі палітычнай нацыі на польскай і рускай мовах паспрыяе далучэнню да беларускага руху як русіфікаваных, так і паланізаваных беларусаў і тым самым пашырыць яго сацыяльную базу.

Міхал Ромер характарызаваў беларускія «прэтэнзіі» як праявы этнічнага нацыяналізму [28]. Але пры гэтым галоўны ідэолаг краёвасці быў упэўнены, што А. Луцкевіч і яго сябры ў рэшце рэшт зразумеюць польскую пазіцыю і пагадзяцца з тым, што палякі Беларусі і Літвы маюць поўнае права на развіццё ўласнай культуры і на ўдзел разам з літоўцамі і беларусамі ў вызначэнні будучыні краю.

Надзея М. Ромера была дастаткова абгрунтаванай. Відавочна, што нашаніўскае беларускае кола ў гэты час моцна спадзявалася на пазітыўныя вынікі супрацоўніцтва з польскімі, літоўскімі і яўрэйскімі краёўцамі-дэмакратамі. Дзеля згоды А. Луцкевіч быў гатовы пайсці на пэўныя ўступкі. Магчыма, ён разлічваў, што пазіцыя М. Ромера будзе пашырацца сярод грамадскасці. У тым, што гэта прынясе вялікую карысць як беларускаму руху, так і ўсяму краю, беларускі дзеяч быў упэўнены.

Але надзеі не спраўдзіліся. І ў пачатку 1915 г. А. Луцкевіч на старонках «Нашай Нівы» выступіў з рэзкай крытыкай «нашых» палякаў: «Нашы» палякі-інтэлігенты кажуць, што яны маюць поўна работы «для сваіх» — для «польскага сялянства і пралетарыяту» на нашай зямлі. Але ж польскага «дэмасу» — на смех, малая жменя. А поруч з гэтай жменяй мільёны цёмных і галодных беларускіх сялян, каторыя блізка не маюць йшчэ сваёй

інтэлігенцыі, для каторых няма каму працаваць... Працаваць для тых мільёнаў — гэта для нашых палякаў грэх і здрада, хоць колькі ж між іх сыноў таго ж беларускага народа! [...] Яны не разумеюць, што прайшоў час панавання над намі і трэба цяпер адслужыць нашай старонцы, трэба не толькі называцца, але і быць грамадзянамі, трэба карміць галоднага і асвяшчаць цёмнага селяніна не толькі за тым, што ён — «свой», што ён пераробіцца на паляка, але затым, што гэта святая павіннасць. А раз гэта павіннасць, а не ласка, дык і вучыць беларусаў трэба не так, як хоча вучыцель, а так, як гаворыць народ, каторы, захаваўшы сваю мову праз сотні гадоў, праявіў ясна сваё жаданне заставацца беларусам» [29].

Гэтая крытыка не мела дачынення да М. Ромера і прыхільнікаў ягонай краёвай пазіцыі. У наступным нашаніўскім артыкуле А. Луцкевіч адзначыў, што «поруч з «прыгоншчыкамі» ў нашай старонцы ёсць людзі, каторыя, баронячы сваю польскую культуру, не забываюць, што яны тутэйшыя грамадзяне, што і на іх ляжыць павіннасць памагаць галодным, асвяшчаць цёмных людзей — нягледзячы, якой яны нацыі і веры. [...]

Мы верым, што сілы польскай дэмакратыі ўзрастуць, калі над зямлёй Беларусі засвеціцца зорка лепшай будучыні. А шчыры дэмакратызм створыць той залаты мост, каторы з'яднае ўрэшце народы нашага краю ў адну вялікую згодную сям'ю і каторы польскія нацыяналісты цяпер не даюць збудаваць» [30].

Зразумець самакаштоўнасць ідэі палітычнай нацыі ва ўмовах культурнага адраджэння этнасаў беларуска-літоўскага краю ва ўмовах абвастрэння міжэтнічных адносін было вельмі няпроста. Даволі прагматычнае стаўленне беларусаў да гэтай ідэі ў пачатку XX ст. не павінна здзіўляць. Аналагічна гэтую ідэю трактавала большасць польскіх, яўрэйскіх і літоўскіх дзеячаў.

Адным з апошніх актаў супрацоўніцтва краёўцаў было ўтварэнне ў канцы 1915 г. ва ўмовах Вільні, акупаванай Германіяй, часовай Рады канфедэрацыі Вялікага Княства Літоўскага. Фактычна Рада выступала за дзяржаўную незалежнасць «гістарычнай Літвы». Новаўтвораная дзяржава павінна была гарантаваць усім яе этнасам права на свабоднае культурнае развіццё. Гэтая арганізацыя аб'яднала дзеячаў розных этнічных рухаў, а ініцыятыва яе стварэння належала беларусам. Аднак выпрабавання часам яна не вытрымала. Абвастрэнне міжэтнічных адносін (асабліва польска-літоўскіх), да чаго сваю руку прыклалі і прадстаўнікі германскай акупацыйнай адміністрацыі, хутка разбурылі гэтую трохі рамантычную ідэю. Негатыўную ролю

адыграла таксама радыкалізацыя беларускага руху, якая хутка адбывалася пасля Лютаўскай рэвалюцыі ў Расіі. Беларуская Сацыялістычная Грамада, што адрадзілася ў 1917 г., успрымала беларускі этнас як сялянска-рабочы. Прадстаўнікам іншых сацыяльных колаў (асабліва землеўладальнікам) было амаль немагчыма заваяваць давер сацыялістаў.

Аднак віленскія беларускія дзеячы, магчыма, па прычыне слабасці беларускага руху вельмі доўга захоўвалі вернасць краёвай ідэалогіі. Так, ідэя дзяржаўнасці гістарычнай Літвы яшчэ ў 1917 г. дамінавала ў беларускім руху на захад ад лініі фронта. Толькі ў пачатку 1918 г. беларусы былі вымушаны канчаткова ад яе адмовіцца. Сваю ролю адыграла прызнанне Германіяй незалежнасці «этнаграфічнай» Літвы са сталіцай у Вільні і імперскія амбіцыі палітыкаў новай Польшчы, якая хутка ўмацоўвала свой дзяржаўны суверэнітэт і разглядала беларускія землі як сферу свайго палітычнага дамінавання.

Такім чынам, у пачатку XX ст. у сілу неспрыяльных унутраных і знешніх абставін ідэя палітычнай нацыі не стала падмуркам беларускага руху, хаця вельмі актыўна выкарыстоўвалася беларусамі. Між тым гісторыя Еўропы ўсяго XX ст. выразна засведчыла перспектыўнасць менавіта дактрыны палітычнага нацыяналізму. Галоўным крытэрыем нацыянальнай прыналежнасці паступова сталася ўжо не этнічнасць, а грамадзянства. Падобны падыход дазволіў у многіх краінах звесці да мінімуму этнічныя канфлікты, паспрыяў фарміраванню грамадзянскай супольнасці.

Аднак гэты вопыт не быў выкарыстаны беларускімі адраджэнцамі 90-х гг. XX ст. Кіраўніцтва Беларускага народнага Фронту актыўна выкарыстоўвала ідэалогію этнічнага, а не палітычнага нацыяналізму, што прыкметна абмежавала магчымасці беларускага руху. У канцы нашага стагоддзя прапаганда этнічнага нацыяналізму непазбежна робіць ягоных прыхільнікаў грамадскімі маргіналамі. У той жа час ідэалогія палітычнага нацыяналізму асабліва ва ўмовах, калі ў Беларусі працягваецца працэс фарміравання беларускай палітычнай нацыі, калі этнічная свядомасць саміх беларусаў абсалютна пазбаўлена этнацэнтрызму, дае пэўны шанс завяршыць працэс беларускага нацыянальна-культурнага адраджэння ўтварэннем незалежнай дэмакратычнай беларускай дзяржавы.

---

[1] Смалянчук А. “Краёвасць” у беларускай і літоўскай гісторыі // Бел. гіст. Агляд. 1998. Т. 4. Сш. 1–2 (6–7).

[2] Ромер М. Дзённік. Аддзел рукапісаў Цэнтральнай бібліятэкі АН Літвы. Т. 4. С. 403.

[3] Смалянчук А. З гісторыі віленскага масонства пачатку XX ст. // Спадчына. 1998. № 5.

[4] Ромер М. Дзённік. Т. 2. С. 82. Запіс ад 6 (19). 11. 1911 г.

[5] Дзяржаўны архіў Расійскай Федэрацыі. Ф. 102, асобы аддзел, 1913.

[6] Ромер М. Дзённік. Т. 2. С. 435.

[7] Тамсама. С. 450

[8] Тамсама. Т. 3. С. 61.

[9] Напр., Генрык Букавецкі [А. Луцкевіч]. Прынцыповае пытанне // Кур'ер краёвы. 1912. № 19; б/п [А. Луцкевіч?]. Одна из причин трений // Вечерняя газ. 1913. № 337 і інш.

[10] Напр., б/п [А. Луцкевіч?]. Конкистадоры // Вечерняя газ. 1913. № 360; m.r. [М.Ромер]. Хто быў правы? // Кур'ер краёвы. 1913. № 127 і інш.

[11] Напр., б/п [А. Луцкевіч?]. Национальные течения и демократия // Вечерняя газ. 1914. № 468 і інш.

[12] Напр., Вечерняя газ. 1913. № 188.

[13] Напр., K-wiec [А. Луцкевіч]. Права і абавязкі // Кур'ер краёвы. 1912. № 3.

[14] Б/п [А. Луцкевіч?]. От русских прогрессивных избирателей г. Вильны // Вечерняя газ. 1912. № 12.

[15] Веслаў Каліноўскі [А. Луцкевіч]. Выбар дарогі // Кур'ер краёвы. 1913. № 258.

[16] Напр., б/п [А. Луцкевіч?]. А речи всё те же // Вечерняя газ. 1912. № 64; б/п [А. Луцкевіч?]. Два выступления // Вечерняя газ. 1913. № 263 і інш.

[17] Кур'ер краёвы. Адпаведна. 1912. № 8; 1912. № 12.

[18] а-н-а [А. Луцкевіч]. Край і народ // Наша Ніва. 1912. № 28–29 (гл. дадатак 2); а-н-а [А. Луцкевіч?]. Змаганне з хваробай // Наша Ніва. 1913. № 9 і інш.

[19] Наша Ніва. 1912. № 40.

[20] Напр., б/п. Газэтнае хуліганства // Наша Ніва. 1913. № 9 і б/п. Бандытызм "Газеты цодзеннай" // Кур'ер краёвы. 1913. № 52.

[21] Веслаў Каліноўскі [А. Луцкевіч]. Палітычная шкода. 1913. № 206.

[22] Напр., б/п [А. Луцкевіч]. Национальная культура // Вечерняя газ. 1912. № 92.

[23] Генрык Букавецкі [А. Луцкевіч]. Час патрабуе // Кур'ер краёвы. 1913. № 12.

[24] Генрык Букавецкі [А. Луцкевіч]. Прынцыповае пытанне // Кур'ер краёвы. 1912. № 9.

[25] К-вец [А. Луцкевіч]. Do ut des // Кур'ер краёвы. 1913. № 98.

[26] б/п [Л. Абрамовіч?]. Пабочныя ўплывы // Пшэглёнд Віленьскі. 1913. № 22/23.

[27] м.р. [М. Ромер]. Грамадзянская пазіцыя // Кур'ер краёвы. 1913. № 77.

[28] Ромер М. Дзённік. Т. 3. С. 324.

[29] а-н-а. [А. Луцкевіч]. Кліч да згоды // Наша Ніва. 1915. № 10.

[30] [А. Луцкевіч]. Іх адказ // Наша Ніва. 1915. № 12–13.

Eugeniusz Mironowicz (Białystok, Polska)

Białorusini i Polacy wobec problemu niepodległości własnych krajów

Po drugiej wojnie światowej przytłaczająca większość Białorusinów stała się obywatelami państwa sowieckiego. Wielu walczyło o taki status własnej ojczyzny w szeregach Armii Czerwonej i radzieckich oddziałach partyzanckich podczas okupacji niemieckiej. Polacy wprawdzie nie zostali obywatelami państwa sowieckiego, lecz ich ojczyzna znalazła się także pod pełną kontrolą moskiewskiego centrum politycznego. W odróżnieniu od Białorusinów raczej aprobujących porządek pojałtański, wśród Polaków nie było liczących się środowisk społecznych opowiadających się za takim rowiązaniem.

Stabilizacja życia społeczno-politycznego na Białorusi, trwająca od lat sześćdziesiątych, umacniała wśród mieszkańców republiki przekonanie, że w ich życiu, w bardzo szybkim tempie, dokonują się zmiany prowadzące ku lepszemu. Ludzie, którzy pamiętali lata trzydzieste lub czterdzieste w epoce Piotra Maszerawa mieli rzeczywiste powody z dumą patrzeć na dokonannia swojej sowieckiej ojczyzny. Równolegle jednak trwała bezprzykładna dewastacja wszystkich elementów kulturowych, które świadczyły o odrębności narodowej Białorusinów. W epoce Chruszczowa zniszczono setki kolejnych obiektów sakralnych, a szkolnictwo zrusyfikowano. W świadomości większości mieszkańców republiki awans społeczny, ekonomiczny i kulturalny dokonywał się wraz z szerzeniem uniwersalizmu sowieckiego, zaś wielka radziecka ojczyzna stawała się symbolem dobrobytu i stabilizacji, mocarstwem budzącym respekt w świecie. Na Białorusi w odróżnieniu nawet od Litwy i Ukrainy, do czasu gorbaczowowskiej odwilży, nie było poważniejszych środwisk kontestujących sowiecki ład prawny. Świadczy o tym także wydany przez Archiwum Nanowszej Historii w Mińsku w 1999 r. informator *Demakratycznaja apazicyja Biełarusi 1956–1991. Piersanaży i kantekst*. W intencji autorów miał on pokazać walkę elit białoruskich z komunistycznym reżimem. Z treści informatora wyraźnie jednak wynika, że to reżim szukając sobie przeciwników trafił na ludzi, których często jedynym przewinieniem było publiczne mówienie po białorusku lub zwyczajny donos. Trudno jednak przesłuchanie przez czekistów zakwalifikować do działalności opozycyjnej, a tym bardziej niepodległościowej.

Wśród Polaków natomiast umacniało się w tym czasie przekonanie, że zależność polityczna od Moskwy prowadzi do eksploatacji

gospodarczej ich ojczyzny i obniżania poziomu życia obywateli. Bunty wywołane czynnikami socjalnymi z reguły kończyły się wysuwaniem haseł o treści negującej istniejące filary porządku prawnego, politycznego i ideologicznego, a przede wszystkim konieczność «przyjaźni ze Związkiem Radzieckim». Wbrew oficjalnej propagandzie upowszechnianej w środkach masowego przekazu, kinematografii, literaturze i poprzez szkolnictwo władzom nie udało się przekonać Polaków do tezy, iż ich interes narodowy najlepiej zabezpiecza sojusz z komunistyczną Rosją. Rządzący Polską komuniści niejednokrotnie uciekali się do nacjonalizmu by przekonać obywateli, że władza pochodząca z moskiewskiego nadania skrupulatnie realizuje wszystkie cele narodowe.

W odróżnieniu od komunistów rządzących Białorusią polskie elity partyjne sprzyjały umacnianiu więzi narodowych. Niekiedy nawet walka o władzę w partii była prowadzona metodą odwoływania się do haseł nacjonalistyczynych. Młode pokolenia Polaków wychowywano na mitologii narodowej, umacniającej poczucie dumy z przynależności do narodu polskiego.

Na Białorusi w tym czasie z pełnym rozmachem realizowano myśl wypowiedzianą kilkakrotnie przez Chruszczowa podczas jego pobytu w Mińsku w 1959 r. mówiącą, że «Im szybciej będziemy mówić po rosyjsku, tym szybciej zbudujemy komunizm». Szczególnie wielkie zasługi w dziele rusyfikacji i sowietyzacji społeczeństwa białoruskiego położył twórca białoruskiego cudu gospodarczego I sekretarz KC KPB Piotr Maszerau. Zdaniem kierownictwa partii racje komunizmu wymagały wyrzeczenia się własnej tożsamości, świadomości narodowej, języka i kultury. Tragedią Białorusi było to, że jej przywódcy, odróżnienniu na przykład od elit partyjnych republik nadbałtyckich, byli głęboko przekonani o potrzebie realizacji takiej polityki narodowościowej i z największym zaangażowaniem wdrażali w życie koncepcje rusyfikacyjne. System wychowania, literatura, telewizja, radio, filmoteka radziecka uczyły myśleć kategoriami ogólnosowieckimi. W świadomości mieszkańców Białoruś zachowywała rangę jednostki administracyjnej Związku Sowieckiego, krainy geograficznej. Nie wiązały się z tym żadne wartości tworzące wspólnotę kulturową, historyczną i etniczną.

Inteligencja polska tymczasem, wychowana w warunkach realnego socjalizmu, żyła w przeświadczeniu o konieczności pełnienia misji narodowej. Uzewnętrzniało się to w pielęgnowaniu pamięci o Armii Krajowej, Katyniu, 17 września i przemilczanych przez oficjalną propagandę postaciach życia politycznego lub kulturalnego

oraz demonstrowaniu związków z Kościołem, utożsamianym jako ostoja polskości. Kościół właśnie pełnił tę ważną funkcję integracyjną, sprzyjał kształtowaniu alternatywnej ideologii narodowej. Obie jednak instytucje — Państwo i Kościół — chociaż często rywalizując między sobą, byli czynnikami budujacymi naród.

W Polsce przełom polityczny w końcu lat osiemdziesiątych następował w warunkach oczekiwań społeczeństwa na zmianę formacji rządzącej — z komunistycznej utożsamianej jako współwinnej uzależnieniu kraju od sąsiedniego mocarstwa na zdecydowanie niepodległościową, której uosobieniem była wówczas «Solidarność».

Na Białorusi zmiany zaczęły następować w drugiej połowie lat osiemdziesiątych. Demonstrowanie opozycyjności wobec komunistycznego reżimu stało się wówczas modną formą zachowania środowisk inteligenckich. Hasła narodowe, a tym bardziej niepodległościowe pojawiały się jednak niezwykle rzadko i były przyjmowane jako przejaw skrajnego politycznego radykalizmu. Dopiero powstanie w końcu 1988 r. Białoruskiego Frontu Ludowego zmieniło te sytuację. Propaganda tej organizacja odwoływała się do białoruskich tradycji państwowych — Księstwa Połockiego i Wielkiego Księstwa Litewskiego. Działacze Frontu wychodzili z założenia o prawomocnym istnieniu państwa białoruskiego od 25 marca 1918 r. Wszystkie organizacje państwowe na ziemiach białoruskich, które istniały po upadku Białoruskiej Republiki Ludowej uznano niebawem za formy władzy okupacyjnej.

Działacze Frontu oskarżali rządzące elity o zdradę narodową, reprezentowanie interesów obcego państwa, hołdowanie ideologii, która przyniosła ofiary milionom Białorusinów. Z drugiej strony, w kontrolowanych przez partię komunistyczną środkach masowego przekazu kreowano wizerunek Frontu jako organizacji skarajnie nacjonalistycznej, będącą spadkobiercą ruchów kolaboranckich z okresu II wojny światowej, dążącej do wywołania konfliktu z Rosją. Między opozycją a władzą nie było żadnych szans na kompromis.

Tymczasem przytłaczająca większość białoruskiego społeczeństwa sowieckiego gotowa była popierać jakiekolwiek zmiany polityczne, tylko wtedy, gdy prowadziły one do poprawy stale pogarszającego się położenia ekonomicznego. Hasło «demokracja» zaczynało obywatelom Białorusi kojarzyć się z anarchią w sferze informacji, rozpadem komunistycznego systemu wartości, do którego byli mocno przyzwyczejeni, i który obecnie był kwestionowany na każdym kroku. Dla ponad 2 mln weteranów II wojny światowej, którzy z dumą i przy każdej okazji demonstrowali odznaczenia otrzymane za męstwo i odwagę w obronie Związku Radzieckiego,

dawano raptem do zrozumienia, iż walczyli o inną formę okupacji. Zbyt intensywnie zgłaszane postulaty białorutenizacyjne wywoływały wśród setek tysięcy lekarzy, urzędników, inżynierów, nauczycieli obawy o ich przydatność w życiu publicznym z powodu nieznajomości języka białoruskiego.

W Polsce po 1989 r. chociaż bardzo różnie oceniano niedawną komunistyczną przeszłość, to w kwestii odzyskanej suwerenności panowała dość zgodna opinia. Nawet funkcjonariusze państwa komunistycznego, nigdy, przynajmniej publicznie, nie kwestionowali zmian, które prowadziły do uniezależnienia się od Moskwy. Wkrótce natomiast pojawiły się poważne wątpliwości ze strony środowisk określanych jako katolicko-narodowe wobec perspektyw wchodzenia Polski do struktur europejskich. Obecnie w niektórych pismach narodowych można wyczytać, że podporządkowanie Rosji było mniej groźne dla Polaków, gdyż odbierało jedynie wolność, zaś podporzadkowanie Zachodowi grozi odebraniem duszy, upadkiem podstawowych wartości narodowych. Kilku polityków kandydujacych w 2000 roku na urząd prezydenta Rzeczypospolitej swoją pozycję polityczną budowało na hasłach o zagrożeniu niepodległości i tożsamości narodowej jako następstwach integracji z Unią Europejską.

Należy jednak zwrócić uwagę, że nawet najdalej idąca integracja z Unią nie grozi Polsce wprowadzeniem języka angielskiego lub niemieckiego do szkół, kościołów, urzędów lub instytucji kulturalnych. Z pewnością nikt w tej sprawie nie odważy się zainicjować żadnego referendum, tak jak to miało miejsce na Białorusi.

Na Białorusi problem ten miał i ma zupełnie inny wymiar. Na początku 1989 r. zarysowały się tu bardzo wyraźnie dwie orientacje polityczne — prorosyjska i narodowo-niepodległościowa. Był to jednak, zwłaszcza w przypadku tej ostatniej, ruch jednoznacznie elitarny. Między grupami inteligencji opowiadającej się po jednej bądź drugiej stronie znajdowała się większość coraz bardziej zdezorientowanego społeczeństwa. Narastający kryzys gospodarczy sprawiał wzrost apatii i obojętności wobec wszelkich haseł o demokracji, odrodzeniu narodowym i niepodległości.

Zmiany polityczne zachodzące na Białorusi Sowieckiej na początku lat dziewięćdziesiątych dokonały się głównie pod wpływem impulsów płynących z sąsiednich republik, a także za sprawą i pod kontrolą rządzącej nomenklatury. Zarówno «Deklaracja o suwerenności BSRR» jak i «Ustawa o językach w Białoruskiej SRR», nadająca białoruskiemu status jedynego języka państwowego została przyjęła przez Radę Najwyższą, w której 80% deputowanych

stanowili komuniści. Przytłaczająca większość z nich nie posługiwała się językiem ojczystym.

Najpoważniejszym problemem rodzącej się białoruskiej niepodległości było to, że wszystkie zmiany dokonywały się wyłącznie za sprawą elit. Większość społeczeństwa zajęła postawę wyczekującą. Komunizm spowodował zakorzenienie charakterystycznych dla systemu nawyków wśród osób dysponujących jakąkolwiek władzą. Charakteryzowały się one przede wszystkim odrzuceniem zasady partnerstwa władzy i obywatela, nadania pierwszemu z tych czynników pozycji dominujacej, zbiurokratyzowanym system decyzyjnym uzewnętrzniającym się w postaci licznych zezwoleń, zaświadczeń, przepustek. System, który zmuszał obywatela do ciągłego wyczekiwania, pokory i uległości wobec władzy przyjmowany był przez ogół obywateli jako norma życia publicznego. W tym stanie jakakolwiek samorządność będąca podstawą demokracji nia miała żadnych szans na zaistnienie. Mechanizmy demokracji okazały się zbyt skomplikowane i obce, dlatego powszechnie traktowano je jedynie jako niezbyt sprawny instrument stanowienia władzy. System przeciwko, któremu ciągle buntowali się Polacy, Białorusinom wydawał się być naturalnym sposobem sprawowania władzy.

O tempie wydarzeń politycznych na Białorusi wciąż decydowały zmiany zachodzące w Rosji. Na przykład demonstracyjne wystąpienie Borysa Jelcyna z KPZR wywołało masowe oddawanie legitymacji partyjnych na Białorusi. Kolejny przełom polityczny na Białorusi wywołała nieudana próba przewrotu wojskowego w Moskwie w sierpniu 1991 r. Antygorbaczowowska opozycja uzyskała poparcie znacznej części nomenklatury białoruskiej. Zwycięstwo Jelcyna nad zbuntowanymi generałami wywołało panikę wśród białoruskiej nomenklatury. Komuniści obawaiając się represji ze strony obozu Jelcyna akceptowali wszystkie propozycje niepodległościowe zgłaszane przez przywódców Białoruskiego Frontu Ludowego. Przegłosowali nawet ogłoszenie niepodległości Białorusi oraz zerwanie związków państwowych z Rosją, a w miejsce symboli sowieckich przywrócili białoruskie symbole narodowe.

Ugrupowania niepodległościowe, a szczególnie Białoruski Front Ludowy, wykazały jednak zbyt mało determinacji, by pokusić się o przejęcie władzy wykonawczej. Białoruskiej nomenklaturze najwyraźniej tymczasem podobało się samodzielne rządzenie, kraj zaś powoli, lecz systematycznie zmieniał się w autentyczne białoruskie państwo narodowe. W szkołach i instytucjach kulturalnych język białoruski wypierał rosyjski. Niemrawie wprawdzie, lecz stopniowo

wprowadzano go także do administracji. Zdecydowana większość Białorusinów przemiany te przyjmowała akceptująco.

Problemem pozostawała jedynie gospodarka. Spadek produktu krajowego brutto w 1992 r. o 11%, a w 1993 r. o 9% zmusił rząd Kiebicza do gorączkowego poszukiwania strategicznego partnera. Rozważany był przede wszystkim projekt zacieśnienia współpracy z Polską. Ani rząd Jana Olszewskiego, ani Hanny Suchockiej nie udzielił jednak jednoznacznej odpowiedzi wobec tych propozycji. Postępujący w szybkim tempie rozkład gospodarki białoruskiej przesądził o powrocie rządzącej nomenklatury do układu, który był jej znany, i do którego była ona przyzwyczajona. Zresztą dla gigantycznego przemysłu sowieckiego skoncentrowanego na Białorusi odbiorcą towarów mógł być tylko rynek rosyjski.

Wybór orientacji prowschodniej miał także, z różnych względów, wielkie poparcie społeczne. Niepodległość dla większości Białorusinów nie była czymś przez nich oczekiwanym. Całe pokolenia wychowywano na patriotów Związku Sowieckiego. Ci, którzy w latach dwudziestych lub czterdziestych walczyli o państwowość białoruską przez propagandę sowiecką określani byli jako sługusy burżuazji, zdrajcy, kolaboranci, uosabiali najwyższe zło. Dlatego formuła suwerenności, której kształt nadał Kiebicz, a wypełnił treścią Łukaszenko bardziej odpowiadała potrzebom społecznym i zyskała początkowo dość powszechną akceptację. Integracja z Rosja nie przyniosła jednak oczekiwanej poprawy położenia socjalnego większości obywateli. Powrót do sowieckiego dobrobytu okazał się nierealny. Publikowane w opozycyjnej prasie białoruskiej wyniki badań opinii publicznej wskazują jednoznacznie, że od dwóch lat systematycznie rośnie liczba zwolenników zachowania niepodległości państwowej.

Większość społeczeństwa białoruskiego myśli jednak kategoriami komentatorów rosyjskich stacji telewizyjnych. Białorusini, zwłaszcza mieszkańcy miast, rzadko oglądają telewizję mińską, powszechnie zaś wszystkie, ogólnodostępne w republice, kanały telewizji rosyjskiej. Emocjonują się bardziej wydarzeniami w Rosji niż na Białorusi. Wydaje się, że dominuje tam myślenie, że najważniejsze decyzje o ich losach zapadają wciąż w Moskwie, a nie w Mińsku. I jest to chyba największa przeszkoda na drodze do prawdziwej niepodległości Białorusi.

Józef L. Krakowiak (Warszawa)

Polskość — z perspektywy uniwersalizmu

1. Dlaczego uniwersalizm!?

Jako filozof świadom jestem, iż zacząć muszę od ukazania perspektywy, z której usiłuję ogarnąć problem polskości. Otóż w tym przypadku jest nią koncepcja nazwana przez Profesora Janusza Kuczyńskiego, honorowego przewodniczącego International Society for Universal Dialogue, współczesnym uniwersalizmem.

Co to jest za perspektywa oglądania rzeczywistości? Na czym polega jej swoistość. Ponieważ nie mówię akurat do filozofów, przeto uproszczę rzecz do maksimum. Właśnie nie jest to filozofia, a więc jeden z wielu jej kierunków. Jest to meta-filozofia, czyli próba spojrzenia *meta*, czyli «sponad». To poszukiwanie i proponowanie takich rozwiązań, które — wznoszą się nie tylko ponad empiryczne różnice interesów politycznych czy narodowych, ponad wszelkiego typu kontrowersje ideologiczne oraz religijne, ale także ponad różnego rodzaju motywacje filozoficzne. Jest to ujęcie relacyjne, a nie substancjalne; wielostronne, stąd z natury interdyscyplinarne; uchwytujące rzeczywistość perspektywistycznie, tzn. jako celowo współtworzoną przez wiele podmiotów, i nie jako stan, ale właśnie jako tendencję. Uniwersalizm nie ogranicza się do czystego pozytywistycznego opisu faktów, ale i wartościuje; pyta o sens zjawisk i procesów i chce współuczestniczyć w ich współkształtowaniu.

Ponieważ dotykamy społecznej sfery rzeczywistości, to zaczniemy od zasady wielopoziomowości identyfikacji, filozoficznie powiedzielibyśmy, punktem wyjścia uniwersalisty jest odrzucenie wszelkiego absolutyzowania: własnego systemu wartości, własnej przynależności, własnego światopoglądu czy wyznania, własnej metodologii czy, co najgorsze, własnego interesu jednostkowego, grupowego, instytucjonalnego czy politycznego oraz narodowego. Tym się różni współczesny uniwersalizm od tradycyjnego, iż nie uznaje istnienia jednego podmiotu, bo któregoż? Że wychodzi od różnorodności i nie ma zamiaru jej zlikwidować, a raczej już nie łudzi się, iż mógłby to osiągnąć; szanuje bowiem rzeczywistość, a nie logiczne, religijne czy też filozoficzne, nader często wrogie życiu założenia. Proponowany uniwersalizm jest postawą afinnatywną, stąd musi być wrogiem jednostronności i wszelkiego z nią związanego wyabsolutnienia.

Właśnie zasada wielopoziomowości identyfikacji umożliwia i wymusza już w punkcie wyjścia dostrzeżenie złożoności rzeczy-

wistości i zabrania identyfikacji jednostronnej, a więc z natury wyabsolutnionej. Każdy z nas jest Grekiem, Żydem, Polakiem, Rosjaninem, Litwinem, Ukraińcem, Czechem czy Białorusinem, itp. itd. Czy to komuś przeszkadza być chrześcijaninem? — to jest oczywiste założenie *Nowego Testamentu,* właśnie uniwersalistyczne założenie. Jest to starochrześcijańska zasada dwupoziomowej identyfikacji: narodowej i religijnej. Przynależność religijna wcale nie wymaga rezygnacji z identyfikacji narodowej i *wice wersa.* Jeśli ktoś lub jakaś instytucja wymaga czegoś podobnego, to tym samym zdradza fundamentalistyczną tendencję kształtowania wszystkiego i każdej jednostki z osobna na jedno kopyto, jeden szymel, szablon, wzór; sprowadzania do wspólnego, oczywiście własnego mianownika. Tradycyjny uniwersalizm traktował każdą niejednolitość jako zło, herezję, zdradę, brak cnoty; nazbyt był on koszarowy, nazbyt klasztorny, jakoś abstrakcyjnie stadny. Uniwersalizm nowoczesny zaś nie ogranicza identyfikacji tylko do dwu poziomów, natomiast na samym starcie odwodzi od identyfikacji jednopoziomowej; stąd też trójczłonowy tytuł referatu, który głosi co najmniej trzy poziomy identyfikacji.

Uniwersalizm przeciwstawia się wszelkim, a nie tylko cudzym, absolutyzacjom; zwłaszcza absolutyzacjom własnego systemu wartości. Nie może bowiem od innych domagać się generalizacji własnej tożsamości, której nikt mu nie zabrania, ten, kto przypisuje innym, czy obcym, te same prawa. Uniwersalistą nie może nazywać się ten, kto prawnie się uprzywilejowuje, bowiem zakładałby on przemoc i nierównoprawność jako fundament własnej odrębności. Tak czyni fundamentalista i kolektywista wszelkiej maści, mówiący o sobie: my proletariusze, my Polacy-katolicy, my właściciele Prawdy. Wskazana przez nas zasada wielopoziomowej identyfikacji warunkuje wszelki dialog, czyli rozmowę, jako sposób dochodzenia do prawdy. Przekonanie o posiadaniu prawdy i przemawianie w imieniu kolektywnych jakoby posiadaczy Prawdy, uniemożliwia dialog, uznaje tylko monolog; oczywiście własny monolog — monolog wychowawcy, monolog sędziego, monolog władcy, przełożonego, monolog nawracającego, monolog cnotliwego — jeśli ten może mówić o swojej cnocie — monolog prawowiernego, monolog «czystego», najczęściej monolog neofity lub kaprala.

Strzeżmy się zatem władzy cnotliwych, albowiem ci, pełniąc władzę, nie mogą nie chcieć panowania własnej cnoty. Mówiąc popularnie, najlepiej profilaktycznie unikać «polowania na czarownice». Filozofia cnoty w praktykę terroru nazbyt często się przeobrażała, Ściślej są to rządy podejrzenia jako panującej formy

panowania cnoty. Istnieje niejasne podejrzenie, że Wy … jesteście pozbawieni cnoty… wiary, niewiary, komunizmu, antykomunizmu, faszyzmu czy antyfaszyzmu, że jesteście *kontra.* Oczywiście epitety mogą być bardziej konkretne, np.: plemienne; Maur, Żyd, Cygan, Szwab, Rusek, czyli nacjonalistyczno-rasowe, albo bardziej ideologiczne: rewizjonista, heretyk, kacerz, czyli wierzący w daną ideologię, ale jakoś nieprawowiernie, nieortodoksyjnie; tu widać dopuszczalność tylko jednej barwy, karci się za wątpliwy jej odcień.

W dążeniu ku ludzkości uplanetyzowanej, ku wspólnocie ogólnoludzkiej, a zwłaszcza, gdy chce się przetrwać cywilizacyjnie, zapobiec nadciągającej ekologicznej katastrofie, to ze wszech miar nieodzowne jest dokonanie radykalnej zmiany świadomości, *metanoi* właśnie. Ład duchowy jest bowiem warunkiem ładu społecznego. A przecież tylko zbiorowe, ponad narodowe wysiłki mogą uratować Ziemię, zapewnić przetrwanie cywilizacyjne, stąd już w perspektywie religijno-światopoglądowej należy zaniechać biblijne zawołanie, powołanie człowieka przez Boga: *czyńcie sobie ziemię poddaną,* co przecież leży u źródeł europejskiego aktywizmu i filozofii pracy, a kultywować nowe hasło: *czyncie ziemię umiłowaną.*

Chodzi o to, że współczesny patriotyzm nie może wprost wyrastać z kontemplacji piękna natury ojczystego krajobrazu, np. w *Panu Tadeuszu* Adama Mickiewicza czy . Nie o taką, tzn. tylko czysto estetyczną wykładnię, a więc jakby tylko o dodatkowe i tylko subiektywne powiązanie człowieka ze środowiskiem, toczą grę ekofilozofowie, w tym także uniwersaliści. Chodzi tu o fundamentalne założenie odnośnie rozumienia świata, że *Sfera ludzka (antroposfera) i środowisko przyrodnicze tworzą jeden złożony system. I dopiero łącznie dają pełną rzeczywistość* — pisze emerytowany prof. ATK, obecnie UKSW w Warszawie (nb. jest to katolicka uczelnia, dziś katolicki uniwersytet). *Stąd rozsądna wydaje się być teza postulująca ekorozwój, a więc jednoczesny rozwój antroposfery i środowiska przyrodniczego.* W tej relacyjnej wykładni nie mówi się ani osobno o istnieniu człowieka, ani osobno o istnieniu przyrody, lecz o ich powiązaniu, o wzajemnym ich oddziaływaniu, o relacji: środowisku człowieka. Dualizm rodem z Kartezjusza, w tym jego chrześcijańska spirytualistyczna kontynuacja, mówiąca o człowieku w oderwaniu od środowiska jest już wielce wątpliwy teoretycznie, bo ewidentnie jednostronny. Ale ponadto jest wręcz wrogi wobec człowieka, ahumanistyczny niejako z definicji, skoro ma swój udział w obecnym, narastającym kryzysie środowiska człowieka, a więc wtórnie w fatalnej kondycji samego człowieka.

Uniwersalizm to nieustanne testowanie hipotezy wielostronności, wielopiętrowości i systemowości samej rzeczywistości, jak też teorii jej ujmowania. Definiując środowisko człowieka uniwersalizm ujmuje je jako środowisko przyrodniczo-społeczno-kulturowe, w tym także środowisko techniczne oraz informacyjne. To są tylko elementy złożonej, piętrowej struktury tegoż jednego środowiska człowieka. One nie są autonomiczne wobec tej całości, jak samo środowisko człowieka jest tylko częścią rzeczywistości obustronnego oddziaływania człowieka i jego środowiska; istniejąnie tyle części, co ich relacja — przynajmniej w ujęciu metodologicznym teza holizmu, uznająca całość za coś więcej niż sumę części, jest bardzo szeroko uznawana.

Nie może więc budzić zdziwienia często obecny imperatyw uporządkowania przestrzeni działania indywidualnego, grupowego, państwowego i ponadnarodowego, formułowany wobec różnych płaszczyzn i obszarów ludzkiego życia, w tym sfery środowiska człowieka. Postulowany stosunek wobec świata przyrody, natury czy szerzej środowiska człowieka, to nie średniowieczna, neoplatonska czy platonska pogarda wobec materii, lecz zgodny z zawarta w *Genezis* (I, 31), afinnatywną ocena tego, co stworzone — dokonywaną przez Stwórcę każdego dnia: *dobre jest — wdział Bóg.* A konkluzja ostateczna jest jeszcze wyrazistsza: *I widział Bóg wszystkie rzeczy, które był uczynił: i były bardzo dobre. I stał się wieczór i zaranek, dzieh szósty.* (Nb. jest to opinia już po stworzeniu człowieka).

Nie idzie tu o problem istnienia czy nieistnienia Boga, uniwersalizm zajmuje także tu stanowisko *meta,* a więc religijnie neutralne. Chodzi o to, że także w perspektywie chrześcijaństwa, ale i judaizmu, a więc z punktu judeochrześcijańskich korzeni Europy, a nie akurat z materialistycznej perspektywy, możliwy jest pogląd i jego konsekwencje, że natura, przyroda, środowisko, to coś dobrego, czego trwanie jest nie tylko konieczne, potrzebne ale pożądane i afirmowane. Imperatyw afirmacji bytu pojętego jako trwanie życia w ogóle, w tym troska o przetrwanie cywilizacji, o jakość ludzkiej egzystencji, postawa prowitalną, w tak widzianej perspektywie jest oczywistością, właśnie postawą uniwersalną. Odnoszenie się do ww. sfer rzeczywistości sytuuje się w sferze wartościowania etycznego. Tyle, że uniwersalizm nie wartościuje, świadomie i z zasady nie chce i nie może wartościować różnorodnych motywów tego typu postaw. Negatywnie wartościuje fakt braku tego rodzaju postaw, brak ich motywacji, a nie ich rodzaj.

Fakt zaistnienia rzeczywistej współpracy, zdolnej ochronić życie, zapewnić cywilizacyjne przetrwanie, jest uniwersalną wartością.

Z tego punktu widzenia etyka uniwersalistyczna w ten sposób jest *meta,* że jest areligijna, skoro wg religii grzeszyć można myślą, mową i uczynkiem, że odmawia współuczestnictwa w moralnej ocenie myśli. Moralna ocena myśli zawsze z istoty ma w sobie coś religijnego, któż poza Bogiem mógłby być instancją władną w nie wnikać — kat? Nawet władza totalitarna, negując prawo do wolności i uzurpując sobie prawo wtrącania się w sferę życia prywatnego jednostek, zmuszona jest oceniać tylko mowę (pismo), nie może oceniać myśli. Stąd cenzura dotyczyć może tylko tego, co zobiektywizowane, choćby w formie wypowiedzianego publicznie oskarżenia lub pisemnego donosu.

Uniwersalistyczna etyka ocenia tylko skutki, choć stara się o zaistnienie motywów władnych wywoływać odpowiedzialność za zachowanie życia, ochronę jego różnorodności, dbałość nie tylko o samo trwanie, ale i o jakość ludzkiej egzystencji, pojętej w następstwie pokolen. Stąd głosząc: *realizując siebie, pozwól realizować się innym (ludziom, formom życia), nie bądź hegemonem!,* zwraca uwagę na uwarunkowania zewnętrzne, na posiadanie wiedzy o złożoności rzeczywistości, głosi wynikający z dbałości o zachowanie trwania życia, z troski o przyszłe pokolenią, z wiedzy o samolubności genów, postulat ograniczania egoizmu. Edukacyjny imperatyw ma bezpośrednią przekładnię na możliwość unikania złą poprzez usuwanie niewiedzy, a zwłaszcza poprzez tworzenie odpowiednich postaw, będących pożądanym skutkiem konieczności *metanoi.* Mówiąc innym językiem, trwanie życia i troska o jego jakość sązbyt zagrożone, by pozostawić je trosce tradycyjnego, dualistycznego i antywitalistycznego oglądu religijnego i rozproszonej wiedzy, rozparcelowanej wśród wąskich specjalistów; całość tak pojmowana gubi się i może wręcz zginąć.

Aby nie było nieporozumień, proponowany przeze mnie uniwersalizm jest w pełni świadom, że nie było dotąd czegoś takiego, jak ludzkość; ta nigdy nie była jeszcze podmiotem i nigdy w pełni nim być nie może, i to wcale nie z religijnych powodów, tzn. hipotezy istnienia Boga, podmiotu *ex definitione.* Otóż część nijak nie może opanować rzeczywistości, której jest tylko częścią, chociażby nie wiedzieć jak niezwykłą; to prosty wniosek z zasady holizmu. To, co się dzieje, staje, jest współtworzone przez wielość zbiorowych podmiotów. Zaś każdy z nas jednocześnie przynależy do wielu z nich i też jednocześnie może identyfikować się z kilkoma z nich. Nowoczesny uniwersalizm nie zabrania identyfikacji z podmiotami cząstkowymi czy wręcz regionalnymi, lecz nie akceptuje takiego stanu, gdy jest to identyfikacja wyłączające inne. Jest przeciwnikiem

tak rozumianego sekciarstwa, to znaczy dozgonnie, na wzór monogamicznego malżenstwa, wymaganej absolutnej wiemości. Nowoczesny uniwersalizm wyklucza wykluczanie. Dosłowne rozumienie takiej wyłączności, samouznanie absolutności swej zawsze przecież cząstkowej podmiotowości, praktycznie nie może nie prowadzić do ujemnego sprzężenia synergicznego, do walki o panowanie, do nienawiści, do woli bycia hegemonem w stosunkach międzyludzkich. Uniwersalizm pragnie pozytywnej synergii, współdziałania, zachęca do współtworzenia; akcent pada na «współ».

Poszukując wartości uniwersalnych, nie zna jednak wartości absolutnych, bo w sferze relacji człowieka z jego środowiskiem przyrodniczo-społeczno-kulturowym, w perspektywie wiecznie trwającego procesu ewolucji życia, z perspektywy holizmu, nijak nie można wiedzieć, co okaże się formą optymalną; stąd nakazuje chronić różnorodność form życia kulturowego, by zapewnić trwanie ludzkości. Jedna postać kultury, jedna cywilizacja ludzka jako cel — to manifest nieświadomego instynktu samobójczego, wierzącego w jedno uniwersalne rozwiązanie w kulturze. Biolodzy obserwując proces ewolucji, w tym wymieranie gatunków, mówią w oparciu o wyniki swych badań, że nawet najdoskonalszy(?) gatunek nie mógły przetrwać, gdyby był jedynym gatunkiem! Wiele postaci kultury, a więc poszanowanie doświadczenia dziesiątków tysięcy lat ludzkiej historii, stwarza więcej szans na przetrwanie gatunku, skoro nie wiadomo, który z tych zróżnicowanych systemów zachowania okaże się optymalny. Jest że to szkodliwa utopia? Czy też naukowo uzasadniony realizm?

2. Jak z uniwersalistycznej perspektywy można rozumieć polskość?

- Świadomość i uczuciowość czy wrażliwość narodowa, będąca odzwierciedleniem dziejów i historii Polski.
- Emanacja dziejów narodu narosła przez stulecia i żyjąca w różnorodnym stopniu w myślach i uczuciach Polaków.

Dekalog polskości (swoistość):

a) antykonformizm; wyrazista, aktywna, walcząca i odnawiająca się niechęć do podporządkowania się innym wartościom, *veto* — wynikająca z poczucia własnej, odmiennej tożsamości; szanująca wolność «świętych z ducha zaprzeczeń» (Słowacki), stąd tylko w Polsce Chrystus nie byłby ukrzyżowany za głoszenie swojej nauki; oprotestowywanie, negowanie zastanego i narzucanego bytu społecznego. Najpierw manifestu-

jące się w odpieraniu niemieckiej, tatarskiej, tureckiej, szwedzkiej nawałnicy, potem walka z zaborcami,
b) świadomość usytuowania na pograniczu kultur i cywilizacji jak Grecja i USA; śródziemnomorskość, łacinska chrześcijańskość ze wschodniej, judejskiej peryferii się wywodząca, sarmackość jako zmitologizowane, odrębne usytuowanie swego rodowodu w tej perspektywie,
c) poczucie stałego zagrożenia i niepewności, wyrosłe z nieustannej konieczności zmagania się, obrony przed naporem, najazdami, zaborami (cierpienie), stworzyły wg Norwida heroiczną wielkość narodu i nędzę «społeczeństwa obywatelskiego»;
d) poczucie zapóźnienia gospodarczego, naukowego, wręcz formacyjnego i zrodzony stąd kompleks «feudalnego» zacofania; oświeceniowy polski okcydentalizm, czyli jak Polsce świadomie przyswoić zachodnią, jednorodną, zuniformizowaną cywilizację,
e) nadkompensacyjność jako próba przezwyciężenia, nadgonienia: pierwsza w Europie *Konstytucja 3 Maja,* polski nowoczesny, romantyczny uniwersalizm, głoszący pluralizm «organicznych» kultur narodowych (naród — zbiór «duchów wyższych» — w służbie jednostek i wiary w celu «przeanielenia» ludzkości); misja narodowa: «za naszą wolność i waszą» (rewolucja francuska, wojny napoleońskie, Wiosna Ludów, niepodległość Ameryki, Rewolucja Październikowa, armie zaborców, armia Andersa); «Solidamość» występująca w obronie wolności, w tym także wschodnich narodów,
f) peryferyjność przezwyciężana przez poczucie misji: *antemurale,* przedmurze Europy i chrześcijanstwa (rola nieco wymuszona) i mesjanizm: Polska Chrystusem Narodów (rola wymarzona),
g) poczucie wyjątkowości (potęga renesansowej Polski Jagiellonów), ale i zabory i mnogość romantycznych powstan, Wielka Emigracja; ale i rzeczywista wyjątkowość «bogatego życiorysu»,
h) wielokulturowość etniczna: polska kultura zdolna do asymilacji (Żydzi, zachodni twórcy polskich sztuk plastycznych, Stwosz, Chopin, Linde, Estreicher, Matejko; ale i Jagiellonowie i Radziwiłłowie i Sapiehowie), ale i do promieniowania polskością (Potocki, Conrad, Singer),
i) szlacheckość (sarmatyzm), honor i pańskość (dystans: Pan a nie per ty), ale i brak poszanowania władz państwowych, warcholstwo, anarchizm.
j) inteligenckie poczucie misji narodowej, przejęte po «wysad-

zonych z siodła»; sprawowanie rządu dusz: wieszcz narodowy, Wielka Emigracja, «niepokorni» i pozytywiści wobec narodowo-integracyjnej roli Kościoła — w dobie braku państwowości (myślenie kategorią narodu, ale aż do Narodowej Demokracji był to humanistyczny i liberalny «nacjonalizm» w sensie ang.-franc.); naród bez klasy średniej (także teoretycznie, bo ta cudzoziemska) i bez proletariatu — rustykalny, ale nie chłopski, zatem kultura polonistyczno-historyczna: Sienkiewicz, Matejko, Kraszewski (mitotwórstwo, «101 pokrzepieniu serc»), humanistyczna bez gospodarki i dyscypliny pracy, bez XIX wieku; [postępowa, niekonformistyczna inteligencja walczy o rząd dusz z zachowawczo-tradycjonalistycznym Kościołem, będącym ostoją polskości, stąd też Polak-katolik],
k) katolicka zasada społeczna przeciwstawiona reformacyjnej (Hegel, Max Weber).

Uniwersalność polskości:

a) osadnictwo niemieckie od XIII wieku i powstawanie miast na prawie niemieckim (saskim, magdeburskim) oraz «przyjęcie zachodnich Żydów» od 1264 roku w oparciu o odrębne przywileje książęce, gwarantujące wolność osobistą, autonomię gminy, prawo wyznawania własnej religii i opiekę monarchy; jednak ustawodawstwo synodalne (synod wrocławski, 1267) domagało się wprowadzania dyskryminujących przepisów soboru laterańskiego,
b) wielonarodowa i wielowyznaniowa «Rzeczpospolita Obojga Narodów» mocarstwem Środkowoeuropejskim: unia Polski z Litwą i jej federacyjny charakter,
c) demokracja szlachecka [«staropolski republikanizm» Słowackiego] (zwłaszcza od 1454 roku: statuty nieszawskie wymuszone na Kazimierzu Jagiellończyku, do końca XVI wieku) i jej nieznany w Europie sejmikowy parlamentaryzm, Konstytucja 3 Maja; polska myśl społeczna dotycząca prawa międzynarodowego i jej światli reprezentanci: Paweł Włodkowic, Andrzej Frycz-Modrzewski oraz socynianie polscy: Jonasz Szlichtyng, Samuel Przypkowski, Andrzej Wiszowaty, Jan Crell, Joachim Stegman Starszy,
d) «państwo bez stosów», konfederacja warszawska, sejm konwokacyjny z 28 I 1573 roku uchwalił ustawę *de pace inter dissidentes de religione,* która stała się częścią artykułów henrykowskich; jako dzieło zbiorowe dobrowolnie uchwalona

została przez szlachtę w obawie powtórzenia nad Wisłą zdarzeń znad Sekwany, ale jednak raczej większością protestancką (refonnacyjną), która uprzednio w kwietniu 1570 roku zawarła zgodę sandomierską między luteranami, kalwinami i braćmi czeskimi; więcej parafii unickich niż katolickich; pluralizm wyznaniowy i kulturowy; autonomia religijna Tatarów (islam) i Ormian (monofizytyzm) w ramach Księstwa Litewskiego; podporządkowanie się papieżowi w ramach unii brzeskiej (1596), unia Kościoła ormianskiego z Rzymem (1631)

e) oświeceniowy unifikujący uniwersalizm cywilizacyjny oraz romantyczny (mesjanistyczny? — tylko u wieszczów!) uniwersalizm pluralizmu narodów, w tym Augusta Cieszkowskiego filozoficzno-ogólno-chrześcijańska idea Millenium jako królestwo wolnych narodów, połączonych w «organiczną Ludzkość» za pośrednictwem rozwoju materialnych środków komunikacji; nad jej realizacją czuwać będą Centralny Rząd Ludzkości, Powszechny Trybunał Narodów oraz Powszechny Ludzkości Sobór; aktualne, nieprawdaż?